

วิเคราะห์ต่าง ๆ ในการประพันธ์ในมหากาพย์คันทวน

ภทมนี่ได้กล่าวถึง "รส" ไว้ในตำราวิทยาศาสตร์ของท่านไว้เมื่อ 100 ปีก่อนคริสต์ศตวรรษ และในการประพันธ์สันสกฤตตอนแรก ๆ นั้น ภาวะที่ถือว่ารสเป็นเครื่องประดับในด้านความหมาย ดังนั้นนักอสังการศาสตร์บางท่านได้จัดรสไว้เป็นประเภทหนึ่งของอรรถาสังการด้วย บางท่านก็ถือว่ารสเป็นเรื่องของบทละครได้แก่ภทมนี่ และภฏฐะ โสฎฐะ และบางท่านถือว่ารสเป็นเรื่องของคำประพันธ์ จึงกล่าวว่า "รสเป็นเครื่องประดับหรืออารมณ์ที่ทำให้คำประพันธ์เกิดความสวยงาม" และถือว่า "รสเป็นองค์ประกอบสำคัญในด้านสุนทรีย์ของคำประพันธ์" และบางท่านก็เห็นว่า "รสเป็นวิญญาณของคำประพันธ์" ที่เกี่ยว

วาคภฏฐะกล่าวถึงรสไว้ว่า "ถึงแม้ว่าสุกดี ถ้าขาดเกลือแล้ว อาหารไม่อร่อยฉันใด กาพย์ปราสาจาก "รส" ก็ไม่อร่อยฉันนั้น"¹

ส่วนพระภทมนี่กล่าวว่า

...ข้าวกเกิดรสต่าง ๆ เพราะจะคลุกกับวัตถุเครื่องปรุง (กับข้าว) เช่นเอาเครื่องปรุงคลุกกับข้าวและกับวัตถุมีน้ำอ้อย เป็นตน ย่อมเกิดรสสุราขึ้นเป็นตน ฉันใดสถาปีภาวะก็ฉันนั้น เป็นภาวะที่ประกอบควภาวะต่าง ๆ ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพของรส...²

การที่นักอสังการศาสตร์กล่าวเช่นนี้แสดงว่า รสเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดในคำประพันธ์

¹ วาคภฏฐะ, อสังการศาสตร์ ของวาคภฏฐะ (ป.ศ. ศาสตรี แปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงวิภา เกษตรพิบูลย์ 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 37.

² แสง มนวิฑูร (ผู้แปล). นาฏยศาสตร์ ตำราว่าของภทมนี่, กรมกิตติกรรมวิจารณ์ (พระนคร : ทางหนังสือพิมพ์, 2517) หน้า 287.

รสหมายถึงสิ่งที่รู้ได้ด้วยกลิ่นหรือชิม การกินอาหารก็คือการกินรสนั่นเอง การกินรสเข้าไปก็ทำให้คนกินเบิกบานสำราญใจ ผู้ที่คุุละครก็กินรสที่เป็นสถาปปีภาวะได้แก่ ความยินดี, การหัวเราะ, ความโศก, ความโกรธ, ความเพียร, ความกลัว, ความข้ง, ความสงสัยสนเท่ห์และความสงบ ประกอบด้วยการแสดงวาจา อวัยะและตัวเคิมในเนื้อเรื่อง¹ เหมือนกับข้าวที่แสดงภาวะต่าง ๆ คือมีรสต่าง ๆ ก็ย่อมเบิกบานสำราญใจ เช่นนี้เรียกว่านาฏยรส คือรสเกิดจากการแสดงละคร

แต่เคิมนั้นรสใช้สำหรับการแสดงละครเท่านั้น ต่อมารสเข้ามามีบทบาทในการแต่งคำประพันธ์เป็นอย่างมาก รสที่เราได้รับจากการคุุละครนั้นเข้าใจได้ง่ายกว่ารสที่เราได้รับจากการอ่านคำประพันธ์ เพราะการแสดงละครนั้น มีตัวละครแสดงบทบาทและอารมณ์ออกมาตามบทบาทนั้น ๆ ทำให้ผู้ดูได้รับรสตามได้ง่ายกว่ารสจากการอ่านคำประพันธ์ ถ้าจะเปรียบเทียบการกินอาหารกับการคุุละคร เราก็ได้รับรสเหมือนกัน เมื่อกินอาหารสิ่งที่ได้รับจากอาหารคือรส เมื่อคุุละครนั้นได้ฟังเสียงร้องเพลง ได้ดูการแสดงกิริยาท่าทาง และดูตัวเคิมในเรื่อง (สาตวิกะ) สิ่งที่ได้รับคือรส ต่างกันแต่อาหารกินทางปากใครส ทางปาก การคุุละครใครสทางใจ

นักอสังการศาสตร์บางท่านว่ารสทำให้เกิดภาวะ บางท่านก็ว่าภาวะทำให้เกิดรส บางท่านมีความเห็นว่ารสและภาวะเกิดขึ้นเพราะเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน บางท่านว่าภาวะทำให้เกิดรส ไม่ใช่รสทำให้เกิดภาวะ บางอาจารย์มีข้อคิดเห็นขัดแย้งกันว่ารสเกิดจากภาวะ บางอาจารย์ว่าภาวะเกิดจากรส และอาจารย์บางท่านก็ว่าภาวะผสมกับรสเกิดทั้งรสและทั้งภาวะ เพราะถ้าหากปราศจากภาวะ รสไม่มี ปราศจากรส ภาวะก็ไม่มี

¹เรียกว่า สาตวิกะ มี 8 อย่าง คือ 1. สตั้มกะ (ความคือค่าน) 2. เสวทะ (เหงื่อแตก) 3. โรมะ (ขนลุก) 4. สวรังกะ (พุดไม่ออก) 5. เวปตุ (สิ้นสะท้าน) 6. ไวรรรณยะ (ถอคสี หน้าซีดเหมือนตาย) 7. อัสรุ (น้ำตาไหล) 8. ประสยะ (ไม่รู้สึกรส)

แสดงว่า ความสำเร็จของรสและภาวะทั้ง 2 นั้น อาศัยซึ่งกันและกัน

ภาวะทั้งหลายมีอยู่ 3 ชนิด คือสถาปปีภาวะมี 8 อย่าง วยกิจารมี 33 อย่าง สาทวิกะมี 8 อย่าง รวมเป็น 49 อย่าง ภาวะ 49 อย่างเหล่านี้เป็นตัวต้นเหตุแห่งรส ในกายกอลอน รสทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะภาวะทั้งหลายเหล่านั้น และเพราะประกอบด้วย คุณสมบัติทั่วไป

รสสำคัญที่เป็นต้นเหตุให้เกิดรสอื่น ๆ ตามมามี 4 อย่าง คือ

1. ศฤงคารรส รสคือเหตุให้เกิดความรัก
2. เราทรรส รสคือความคร่ำครวญหรือการร้องไห้
3. วีรรส รสคือความเพียร
4. พีภักสรส รสคือความซึ้ง

รสอื่น ๆ ที่เกิดจาก 4 รสนี้ได้แก่ หาสยรส ภฏณารส อัทภฏตรส และภยานกรส

หาสยรส เกิดเพราะศฤงคารรส หาสยรสเป็นการกระทำตามศฤงคารรส

ภฏณารส เกิดเพราะเรอาทรรส ภฏณารสเป็นการกระทำตามเรอาทรรส

อัทภฏตรส เกิดเพราะวีรรส อัทภฏตรสเป็นการกระทำของวีรรส

ภยานกรสเกิดเพราะพีภักสรส ภยานกรสคือการเห็น พีภักสรส

รสทั้ง 8 นี้เป็นรสที่พระพรหมโคกกล่าวไว้ ภฏณานิโคกกล่าวว่ารสทั้ง 8 นี้เกิดจาก "ศานตรส" ดังนั้น ดังนั้น "ศานตรส" จึงเป็นรสรวมคือรสที่ 9

การดูละครและการอ่านคำประพันธ์ ถ้าปราศจากรสแล้ว ละครและคำประพันธ์นั้นก็ไม่มีควมหมายอะไรเลย การแสดงละครและการแต่งคำประพันธ์จะสำเร็จเป็นรสได้ ย่อมประกอบด้วยวิภาวะ คือเหตุการณที่ปรากฏ อนุภาวะคือการท่าทาง และวยกิจารมี คือเหตุร่วมมีอกัน เหตุอุคหนุนส่งเสริม เหตุบันดาล ซึ่งจะต้องขึ้นอยู่กับสถาปปีภาวะคือภาวะแห่งศวกการประจำอันเนื่องควยการแสดงภาวะนั้น ๆ ด้วยความตั้งใจ ผู้วิจัยได้นำเอารสทั้ง 9 สถาปปีภาวะ วิภาวะ อนุภาวะ และวยกิจารมีที่ภฏณานิโคกกล่าวไว้ในนาฏยศาสตร์ ตำราว่าในอชยายที่ 6 หน้า 293-323 ที่ ร.ค.ท.แสง มนวิฑูร เป็นผู้แปลมาทำเป็นตาราง

เปรียบเทียบเพื่อให้เห็นชัดเจนอยู่ในรายการตารางประกอบ ตารางที่ 5 และที่ 6
หน้า 513-525.

การวิเคราะห์เป็นการดูภาพที่เคลื่อนไหวได้ มีตัวละครแสดงท่าทางต่างๆ ส่วน
การอ่านคำประพันธ์เป็นการดูภาพนิ่ง ซึ่งผู้อ่านจะต้องใช้จินตนาการสูงกว่าการวิเคราะห์
ดังนั้นในการวิเคราะห์สรรพนามคี่ในมหาชาติคำหลวงจึงกระทำได้ยากกว่าการได้รับรส
จากการวิเคราะห์

ผู้วิจัยได้ศึกษามหาชาติคำหลวงแล้ว ปรากฏว่ามีสรรพนามคี่ครบทั้ง 9 รสตาม
นาฏยศาสตร์ของภรตมุนีดังต่อไปนี้

5.1 ศฤงคารรส

ศฤงคารรส คือรสรัก ไต่แกสรักระหว่างสามีภรรยาที่ได้ปฏิบัติต่อกัน รสนี้มี
2 อย่างคือ "สโโลกศฤงคาร" หรือ สโโลกศฤงคาร และ "วิปุลมฤงคาร" สโโลก-
ศฤงคาร ไต่แกสรักที่ได้อยู่ร่วมกัน ส่วนวิปุลมฤงคาร ไต่แกสรักที่ต้องพลัดพรากจากกัน
ในตำราอสังการศาสตร์บางเล่มรสนี้ไม่จำเป็นต้องเป็นรสรักระหว่างสามีภรรยา อาจ
เป็นความรักที่มีต่อพระเจ้า หรือต่อนักปราชญ์ ในการวิเคราะห์ศฤงคารรสใน
มหาชาติคำหลวงนี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์เกี่ยวกับความรักระหว่างพ่อแม่กับลูก ลูกกับพ่อแม่ได้
แก่พระเจ้ากรุงสุโขทัยและพระนาง สวรรชนกกับพระเวสสันดร พระเวสสันดรกับพระนางมัทรี
กับสองกุมาร ชุชกกับนางอมิตตา สามีกับภรรยาซึ่งมีอยู่ 2 คู่คือพระเวสสันดรกับพระนาง
มัทรี ชุชกกับนางอมิตตา

ในมหาชาติคำหลวงมีสโโลกศฤงคาร ระหว่างพระเวสสันดรกับพระนางมัทรี
พระเวสสันดรและพระนางมัทรีกับสองกุมาร และมีวิปุลมฤงคารระหว่างพระเจ้ากรุง
สุโขทัยและพระนาง สวรรชนกกับพระเวสสันดร พระนางมัทรีและสองกุมาร

เนื่องจากรสทั้ง 9 ขึ้นอยู่กับสถาปีภาวะ วิภาวะ อนุภาวะ และวยภิจารีต่าง ๆ
กัน ดังนั้นในการวิเคราะห์รสทั้ง 9 นี้ ผู้วิจัยใครจะกล่าวถึงภาวะทั้ง 3 นี้ตามรสแต่ละรส
เพื่อเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์สรรพนามคี่ในมหาชาติคำหลวง

ศตวรรษคือรสรักนี้มีความยินดีหรือความชอบใจเป็นสถायิภาวะ มีวิภาวะ
อนุภาวะ และวชิการีตามประเภทของศตวรรษรส ดังนี้

5.1.1 สโภคศตวรรษ ในนาฏยศาสตร์ของภรตมุณี

วิภาวะ¹ คืออุคฺคฺหมายถึงอุคฺคฺน มีการทักทรงพวงมาลัย ลูบทาของหอม แต่งตัว
สะอาด ผ่องใส ชื่อคนที่ตั้งขึ้นจากโคตรตระกูลหรือประเพณีนิยม ทำให้พึงไพเราะ เสนาะ
ชอบใจ คนที่ชอบกันอยู่ในที่อยู่หรือบ้านเรือนที่คิงาม เทียวชมอุทยาน ได้รับความดีและ
เห็นสิ่งที่ดี เล่นกีฬา และเล่นสนุก เป็นต้น

5.1.1.1 ในมหาชาติคำหลวงไม่ไค้กล่าวถึงอุคฺคฺน มีกล่าวถึง
แต่อุคฺคฺนาว (เหมันต์) ซึ่งเป็นตอนที่พระนางมัทรีทรงพรรณาน่าหิมพานต์ถวายพระเวสสันดร
มีการกล่าวถึงการทักทรงพวงมาลัย มีการเทียวชมอุทยาน (สวนและป่า) ไค้ฟังเสียงอัน
ไพเราะ ไค้เห็นสิ่งคิงาม ไค้กลิ่นหอมชื่นใจจากดอกไม้ในป่า เป็นที่สนุกสนานเพลิกเพลิน
ยิ่งนัก ดังปรากฏในหน้า 41 - 45 แต่ผู้วิจัยไค้จะยกตัวอย่างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

5.1.1.1.1

...หนึ่งโศคพระผู้เฒ่า ฆมลูกเต่าทั้งคู่สองตรนโอรสา...เจ้าเป็นที่รักกุมพระ
ไทย สองเสด็จไปตามองค์...จักขึ้นช้อยุอาศรมอภิมมโนใน...สมเด็จทาวไท
จักไค้ฟัง ศัพทประคังไพเราะ เพรคเพราเพราะจับใจ...สมเด็จจอมกษัตริคฺค
สองทรมชมชรรษา สองเจ้าคิงสององค์ จักทักทรงคิงควงพฤษ คุพิภกมาไลย...
จักรีนชินพระไทย...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 41)

¹วิภาวะ แปลว่าเหตุการณ์ที่ปรากฏ.

5.1.1.1.2

...สององค์จักทรงพวงมยุขปมาศ ในพนาวาสคังคร...ในวนาศรมอภิมย์ร่วมรัก
 ชมุชชวนชกซิ่นชู่ใจ...พระองค์ผู้เป็นใหญ่ในกรุงศรี บยินดีคู่คั่น เสาแสด ในกาลโคสอง
 หนอไท้ทั้งคู ะรินรุศเรณู กลิ่นเฝ้าใจซุ่มรารอง .สองเจ้าจักหักทรงชุนอง ทอดกลับ
 กลายลมองร่า...พอนเล่นในอาศรม รวมภิมยภักดี...พระองค์พิศเพงเลงลี้ม จัก
 ปลอดบปลื้มละบุรี...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 42)

5.1.1.1.3

"สายัณห์ยามเป็นนอญอรอนรอน ฟันพวงคังคร ร่าพ่อนเนาอนคี่รี...ครั้นถึงเหมันต์ พดกษณ์นั้นมี
 ศรี ไสสศเขียวขจีมีพรณ...บานแมงมยุฆาตุคณัน แยมณกาพลัน รับสุริยา..เรณูรินรวยชวย
 มา พระพายพักพา พุ่งตระหลบอบใจ"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 44)

นอกจากนี้ยังมีการชมป่าในกัณฑ์จุลพนวณณา หน้า 142 - 148 และกัณฑ์
 มหาวนณณา หน้า 158 - 173 อีกสองแห่ง

5.1.1.2 ในมหาชาติคำหลวง มีการกล่าวถึงชื่อคนที่ตั้งขึ้นจาก
 โศครตระกุล หรือประเพณีนิยม ทำให้ฟังไพเราะ เสนาะ ซอบใจ เช่นพระนามของพระ
 เจ้ากรุงสัญชัย พระนางอรุจันหากุมาร พระนางสพรรษดี พระเวสกันทร พระนางมีทรี และ
 สองกุมารคังนี้

5.1.1.2.1

"อันว่าพระภูวไนยนารถชื่อสี่พีราชราชา เสวยมหามไหสวรรย์ อันอนรรชพิเศษในเมือง
 เขตคร อันมีในนิกรสี่พีราชภูรณน...แลท้าวสี่พีราชนันน ปรากฏมีอาทมเอารสวร ชื่อ
 ภูธรสัญชัยราชนณน"

(กัณฑ์ศพร หน้า 8)

5.1.1.2.2

"เหตุนางเกอคมามีอรุณทก้วยดวงมาลัยเป็นสังวาลย์รวรรเวจเขมจขบวน คือ
 คำวณในคณคองามกว่าขึ้นแล ... ก็มีสัญญาชื่ออรุณทก้วยมาลี สาวกษัตริ์ สรราชันน

5.1.1.2.3

"ค้วยผลแห่งนางสังกัลป์ทำจันทนเรณู บุษพาพระพุทธรูปบริษัณน โสคแล... เหตุนาง
 มีองค์อันอุ้ม คัจจลบบมควยรัทจันทนน... อันว่าพระญาตีทงหลาย ก็หมายนามกร
 พิธี ชื่อเจ้าสบรรษคี่ศรีเสาวภาคยณน"

(กัณฑ์ศพร หน้า 13-14)

5.1.1.2.4

"นางพระยาภิประสูตรพระโอรส ปรากฏในท่ามกลางทางระวางตรอก... อันว่าพระ
 มหาสัตว์เมื่อออกจากครมภ์พระมารดา ก็ทอคโนยนาลีมพลัน... อันว่าพระญาตีทัง
 หลายก็ถวายพระนามตามเหตุ ชื่อพระเพศยันครคังน"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 26)

5.1.1.2.5

...คุกรอารียสงฆ์ทรงศีลวิสุทธีบวร เมื่อพระเพศยันคร... ในกาลเมื่อได้สืบ
 หกปี... พระองค์ทรงศีลเพทวิเสศบริบริษัณราช ... อันว่าพระยาพิศุ... จึงใ้หน้า
 มาซึ่งนางนารธราชกัญญา... ชื่อเจ้ามีตรี สาวศรีมีทราชชิตา... ทวชก็ให้อภิเศก
 เป็นเอกนารี... ก็ให้พระเพศยันครบรรบาท เสวยราชสมบัติครองเมือง...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 29)

5.1.1.2.6

...จำเคิมแต่นั้นไปพระราชเทวีก็ประสูตร ปรากฏพระราชโอรส คังนี้... อันว่า
 พระนมหังหลาย จึงเอาชายทองเขารองรับพลัน เหตุคังนี้จึงถาพนามโดยมี
ชื่อชาลิกุมาร... ในกาลเมื่อพระชาลิกุมารพาด คอยวัฒนาการจำเวญไวย จึงนาง
 นารธองคอรไทย ก็ประสูตรพระราชชิตา เมื่อนั้น... เหตุนั้นพระนมหังหลาย จึง
 ถวายหนึ่งหมี่รองรับพระราชกุมารีชิตา จึงถวายพระนามปรากฏ จึงกำหนดนาม
กัณฑ์คังนี้...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 29-30)

5.1.1.3 การแสดงความรักในขณะที่อยู่ด้วยกัน (สโภคศฤงคาร)

5.1.1.3.1 พระเจ้ากรุงสยามซึ่งทรงแสดงความรักที่มีต่อพระราชโอรสด้วยการแสดงความห่วงใย ดังนี้

...อันว่ากรุงสยามราช พังประกาศสี่พิลัน ท้าวธนูนั้นมันหมายสำคัญ ว่าพระลูกนั้นจะ
วินาศ จึงตรัสประกาศแก่สี่พิลาษฎรทั้งหลาย ว่าแมนบุรีวินาศ สูประกาศหอนฟัง ไค
รา...พระลูกเรานี้โสศ บรมโทยสักอัน ดังดาจะเกียคกันจากสมบัติ พลคินเวศจรไกล
...พระลูกก็เกิดกับตนกูบุษิตุราช แลจะปองพินาศบุตรเยี้ยไรไค...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 35)

5.1.1.3.2 พระนาง สบรมศรีทรงแสดงความรักที่มีต่อพระราชโอรสด้วยการแสดงความเอื้ออาทร ดังนี้

"แมอนนว่าท้าวเพ็ สบรมศรีคัลลครคกจิตร ขอนขอนคิคครหลไหครหวล ควรดาชาวอรอน
ลูก มาดูแมมือยารา ครานี่พอแกวตาตนกลม จะปรารมกริการย ไอนั้นะหนอ แมแสนอาคูล
พอ ผู้ยั้งญาตือยูกโลก มากุจะไปไหคดเคี้ยงถนัด นอยหนึ่งเทอญ"

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 49)

5.1.1.3.3 พระเวสสันดรทรงแสดงความรักต่อพระนางมัทรีด้วยการขอให้เก็บงำทรัพย์ไว้ให้คี่ ดังนี้

"ดูกรภิกษุผู้มีศีลาจาร เมื่อหนอโพธิญาณผู้อารี ตรัสเรียกพระมเหสีมัทรี ผู้มีศุภลักษณ์ล้ำเลิศ..
ทรัพย์อันไคประเสริฐอันเกิดแก่บุตรนารด...หนึ่งทรัพย์แห่งบุษิตุราช ให้แก่นองนารณนารี
จงเก็บไว้ให้คี่พนภัย เล่าเทอญ"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 39)

5.1.1.3.4 พระนางมัทรีทรงแสดงความรักที่มีต่อพระราชสวามี ด้วยการแสดงความห่วงใย ดังนี้

...จะให้พระองค์จรแต่ในคิงผู้เคี้ยว เส็คจเปลี่ยวผิคไป...เส็คจบทจรทางไค
ซาบาทจักไปตามองค...ซาชอยชอตามาคิด เสี้ยชีวิตูรมิคิของค...แมพลัคพรากู
จากพระองค์ ซีมวยมอคุดุงประเสริฐกว่ายัง...แมมวยควยอ็คคี่ ประเสริฐคี่กว่า
มีชนม แมจากจุมพล หุกชลนพนประมาณ...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 40)

5.1.1.3.5 พระเวสสันดรทรงแสดงความรักต่อสองกุมาร
ด้วยการเกิดกริ้วชุกที่สี่สองกุมารต่อพระพักตร์ดังนี้

...อันว่าเง้าพวงพิกเลนทรีย...ที่ต่อหน้ากุมาร ท่างรีวกกล่าวบมิขาม...คง
จริงพรหมณีโสศ...โอะไปรายพนโทษในสูงสาร แลใจไปจันทาลรธานี...เมื่อ
นมนอันว่าความคำวิหระบี คงนี้ กเกอคมี่แกพระมหาสัศว เพื่อกำนักนิแกพระราช
กุมารทงสอง โสศแล...อันว่าพรหมณี มนนไปบยนิทา สองเสนหาลูกพงากุรธานี
...อันว่ากูเพื่อบมีอาจที่จะทลโสศก่าเคา แฉกกลางอกกุไต โสศเลอญ...มากูจะผาด
ผงสงสร้งไปคายฉับ จับจิกครุยกเอาชีพรหมณี... กูก็จะฆ่าควยพระชรรค
กูก็จะพนนควยคาย อยาไหพรหมบาบยบยลลกุ โสศเทอญ... กูก็จะเอาลกรักกู
ทงสอง จากจ่านองจ่านำมนมา จงสงโสศากู โสศเทอญ...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 218)

5.1.1.3.6 พระนางมัทรีทรงแสดงความรักต่อสองกุมาร
ด้วยการกอดสองกุมาร ดังนี้

"อันว่าเจ้ามัทรี ในเมื่อราตรีแลรุ่งแล้วคองนนั้น...เจ้าก็ทำการ อันกรโคปรคิบัติแต่พระ
โพธิสัตว์แต่ก่อนนั้น...แล้วเจ้าก็กอดสองโปกก แบนกับอกอ่อนไต้ ลโล้ชูลาเพพระแม่
แล...นางก็จูบผาดเฝ้าสองเจ้าราชกุมารแกแม่แล"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 182)

นอกจากนี้พระนางมัทรียังได้ทรงแสดงความรักต่อสองกุมาร ด้วยการแสดง
ความห่วงใย และทุกครันพระทัยที่เสด็จกลับมาจากหาผลไม้ในป่าแล้วไม่พบสองกุมาร จึง
ต้องออกตามหาสองกุมารก็ไม่พบ

5.1.1.3.7 ชุชกแสดงความรักต่อนางอมิตตา ด้วยการเดิน
ทางไปทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดรเพื่อมาเป็นข้าช่วงใช้ของนางอมิตตา ตามที่นาง
อมิตตามอก เพราะความรักที่มีต่อนางมากมาย ดังนี้

"อันว่าชุชกพรหม...แลกามศันหา ราคาคามรินรัก...หากมาหนักหนาอก เพื่ยงแพพก
มาทัย หีบเหงมาคาคาง...ยงงคำครางคำครวญสวาศ กับมีอาจอีไอได้สัคคำ"

(กัณฑ์ชูชกบรรพ หน้า 127)

ในบทละครที่มีศตงคารรสน์ทำโดยสโภค (การอยู่ร่วมกัน การปฏิบัติต่อกัน) ระหว่างชายหนุ่มและหญิงสาวนั้น รสขอมเกิดจากการของเสพฤดู (ฤดูฝน) การทัดทรง พวงมาลัย การแต่งตัวสวยงาม การร่วมกับคนรัก การขับร้องกาพย์กลอน การไปเที่ยว และอยู่ในสวนอุทยาน แต่สโภคศตงคารรสน์ในมหาชาติคำหลวงนี้เป็นรสน์ที่ไม่เฉพาะแต่ ความรักระหว่างสามีภรรยาเท่านั้น ทั้งนี้เพราะเนื้อเรื่องในมหาชาติคำหลวงไม่ได้กล่าว ถึงแต่พระเวสสันดรและพระนางมัทรีเท่านั้น กวีได้บรรยายให้เห็นว่าความห่วงใย ความ อื้ออาทรระหว่างบุคคลต่าง ๆ ในเรื่องนั้นเกิดขึ้นเพราะความรักที่มีต่อกัน พรรณคดี เรื่องนี้จึงเป็นพรรณคดีที่สมบูรณ์ในรสน์ ไม่เหมือนกับบทละครที่ต้องการให้ผู้อ่านและผู้ดูได้ เห็นแต่ความรักระหว่างพระเอกกับนางเอกเท่านั้น

5.1.2 วิปุลมฤตศตงคาร

วิภาจะเกิดจากความชวนชวาย ความวิตกกังวล มีภาวะต้องอาศัยสิ่งอื่นช่วย ให้เกิด รสน์ประเภทนี้เป็นรสน์ที่ต้องพลัดพรากจากกัน ในการละครหมายถึงแต่การที่ คู่รักพลัดพรากจากกันเท่านั้น ในมหาชาติคำหลวงมีอยู่บ้างคือชูชกจากนางอมิตดาเพื่อไป ขอสงกุมารมาเป็นข้ารับใช้นางอมิตดา แต่เป็นรสน์ที่ไม่เห็นเด่นชัดนัก เพราะตอนที่จาก กันนั้น นางอมิตดาโกรธชูชกและบังคับให้ชูชกไปขอสงกุมาร ส่วนชูชกนั้นรักและเป็นห่วง นางอมิตดามาก ส่วนวิปุลมฤตศตงคารที่เห็นได้ชัดเป็นการพลัดพรากระหว่างพระเจ้ากรุง สุธัชยและพระนางสปรบศิ กับพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสงกุมาร นอกจากนี้ ยังมีการพลัดพรากระหว่างสงกุมารกับพระเวสสันดรและพระนางมัทรี

รสน์ที่ต้องพลัดพรากจากกันนี้มีปรากฏอยู่ในวรรณกรรมประเภทนิราศทุกเรื่อง เพราะตัวผู้แต่งต้องพลัดพรากจากนางไปไกล ซึ่งอาจจะได้เพราะธุรกิจหรือราชกิจก็ตาม ผู้จากไปก็แต่งนิราศคร่ำครวญถึงนางผู้อยู่เบื้องหลัง การพลัดพรากจากกันประเภทนี้เรียกว่า "ปราวาส" คือเกิดจากการพลัดพรากจากกันในขณะที่ชายที่รักจากไปอยู่ที่อื่น หรือจาก ไปที่อื่น

ดังนั้นในการวิเคราะห์วิปุลมฤตศตงคารนี้ ผู้วิจัยจะแบ่งเป็น 3 หัวข้อ คือ

5.1.2.1 ชุชกพลัดพรากจากนางอมิตดา

5.1.2.2 พระเวสสันดร พระนางมัทรีและสองกุมารพลัดพรากจาก
พระเจากรุงสทงชัยและพระนางสบรรพต

5.1.2.3 สองกุมารพลัดพรากจากพระเวสสันดรและพระนางมัทรี

5.1.2.1 ชุชกพลัดพรากจากนางอมิตดา

5.1.2.1.1 ก่อนที่จะจากนางไปไต่ขอมแซมบานประตูให้มิด
ชิด ระเบียบหาพื้นและค้ำนำมาใส่ไว้เต็มภาชนะไว้ให้นางไขระหว่างที่ตนไม่อยู่ และ
สอนให้อยู่แต่ในบ้านแสดงว่าชุชกรักและเป็นห่วงและวิตกกังวลถึงนางอมิตดามาก

... ก็ทำแม่ทวารโอบานประตู บมให้เห็นรูเห็นช่อง ที่ลองลับค่านับนี้แล้ว โสคแล...
แล้วก็เย็บปากบัง ผังไปยังป่ว ดูเกบพื้นมาไวแกเมียคน โสคแล... แลดูก็เอากุล
ออมคิน แลนคตินยงงทา, แบนกว่าควยยามาพุ่งง เรือนคน โสคแล... ก็ให้นำเต็มเตา
เขาเต็มไห ไปเต็มมอ ซื่อวากลอกับมีโพรองเลอย... ก็คำแลงเพศเป็นคาบูนส จำ
เมียสัมตวากูชี, ใหญ่คี่ในเรือนคน โสคแล... จึงสอนอมิตดาครั้งนี้, จำเต็มแทนไป ใน
เมื่อไซกาด แมอชากลาคคลานออกไป จากออกเรือนูเรานี้, ญแมฮู... ทรายโคตี
ไปบมิมมา จงแมอชากเย็บสเพลาะสแพละ นิคแนชชายชู ทำคคชูกจากพื้น...

(กัณฑ์ชุชกบรพ หน้า 127-128)

5.1.2.1.2 ตอนที่ชุชกจะออกจากบ้าน

"ฉวักฉวยรวยรสามรอบ ไหวนบอบลานาง อยู่เทอญ... ให้ไปปลางสรอื่น ตาคุ่มขึ้นข้างอ
ใจ ลำบากแล"

(กัณฑ์ชุชกบรพ หน้า 129)

5.1.2.2 พระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมารพลัดพรากจาก
พระเจากรุงสทงชัยและพระนางสบรรพต

5.1.2.2.1 พระนางสบรรพตที่ทรงคร่ำครวญถึงพระราชโอรส
และพระสุมิสสา ตอนที่พลัดพรากจากกันด้วยความวิตกกังวลดังนี้

5.1.2.2.1.1

...พระเฮ้อยเคอยแตกอนเกว เหลลาเสนาหมขยวขาม เณกศรีสลามแมลงมาศ...
 มาแต่คันขารราชฎพิชัย ลางเลื่อมโลมมีแสง กำพลแกงสรตะ...โดยเสด็จพระลูก
 ชนาก ขมไมนงเปนอาที อาตุกรักราชชนโค...อนนวลูกสายใจนนถา คือพระ
 แพศยนนครคิลก จะจากอกแม่ไปเอ ณ วันนี...

5.1.2.2.1.2

...บุญปลุกลูกชนโค ก็กอนไปเล่นสวนสร้าง ,เคยซี่ข้างชานินาค...ลางลางภาคสี่
 พดากากอง รถยานของยรรยง หยมคองครวครยว...ราชาวันนีจะปลนง เปลาตน พอ
 จะเคอรทลโคคนน พระแพศยนนครนนูนักพญา...ชเคอยทรงสนองมาทิมโพย ครวนี้
 โทคเกือกกาญจน ถาจะเตากนการโคคาย...เคอยเลคตอมกายกำจร ควยเคือง
 สำอางจอรอบอวล จันทนเรณูนวลกฤษณา...เคอยคักถักตาตั้นศรีบ สยงสารสงงคีต
 ชับทรอทอ นางรำบำเรอรอรับงาน...

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 54)

5.1.2.2.1.3

...ยงงโสคไสชสาวศรี มีทรินางนักริน ถาจะทรงสทินผาปอ ทอด้วยแฝกศุคคาย...
 ชเคอยทรงสบวยไสยเบา กรวสิกกุระเกลุศเกลาอ่านรรฆ อิกโกษมพัตรพันคามา
 เกาทุมพุดแพงคาควรแสน...อาเจาจะเขาแคนคองชัญ ทรงสมบศสบบอภัตริไบแฝก
 หัวใจแมจะแตกคายตาง นางขวัญเขาเจาจะทำกลโค...

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 55)

5.1.2.3 พระเจ้ากรุงสนุชชัยทรงคร่ำครวญถึงสองกุมาร ตรีส
 ขอสองกุมารจากพระนางมัทรี ไม่มีพระราชประสงค์จะให้สองกุมารตามเสด็จไปป่าด้วย
 เพราะยังทรงพระเยาว์

...อาตุรสองหลานเออย
 เนอวาวคววแกงคี
 ปางไปในคริมครุ
 สองราทหารกชาย

ยอมเสวอยเคยเขาสาดี
 มีรศยงสิ่งกับบาย
 กินลูกชลุเพรางาย
 หญิงจะจำทำกลโค...

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 80-81)

5.1.2.4 สองกุมารพลัดพรากจากพระเวสสันดรและพระนางมัทรี

5.1.2.4.1 พระเวสสันดรทรงวิตกกังวล ห่วงใย
ถึงสองกุมาร ดังนี้

...อันว่าลูกพวงทังสองเจ้า...ปานี้ร่อยอยากเข้าอีกอาหาร...ปานี้ร่อย
อยากนำหิวหอบ...แดงเขาไปปลอมไปหา...พระราชมารดาคนใด...คน
ใครผู้อยู่ไกลอนนโชนชาติ...และจะให้หิวส่วาควอนขอ...เพื่อเขานำพ่อยาก
อนนจะลงปากเปนนาย...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 215-216)

5.1.2.4.2 พระนางมัทรีทรงวิตกกังวลห่วงใย
ถึงสองกุมารดังนี้

...บุพิตรมิเห็นสองอนนอย แหงเราเจ้าคอยชาคใจตาย ฤาพอฮา...เพื่อสิ่งสัตว์
เขนชวย ลักคอบควยคากิน...มียาเลอย กายูยววกบแขกชานกุนน แฉกอาลัย
รบานี้...รอยรูปสองตายทง จึงสงบสยงนิงเลอย...หากแต่คำจรล้าแล้ว
บมิเห็นสูทานเลอย...สองสายใจจอมมิง ยยวสกลขมาทิงทอดเสีย...

(กัณฑ์มัทรี หน้า 255)

5.1.2.4.3 สองกุมารทรงวิตกกังวล ห่วงใย
ถึงพระราชมารดา ดังนี้

"ซาแต่อกนางเปนเจ้า ยอมทอเกล้าชฎาหารทุกเมื่อนนน...ยอมเคอนคงแหล่งไหลด
แสวงลูกไมมาเปนภักษ แก่ลูกได้...ครนธเห็นอาศนอาศรม อยู่ขรมเปลานนน...
เจ็บลันลงลาญสวาดี เพื่อบเห็นหนาราชเราทังสอง"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 228)

การที่บุคคลต่าง ๆ ที่กล่าวมาล้วนต้องพลัดพรากจากกันก็เพราะมีภาวะ
ต้องอาศัยสิ่งอื่นช่วยให้เกิด สิ่งนั้นก็คือง้างบังจันนาค ซึ่งเป็นช้างคู่บ้านคูเมืองของเมือง
สีพีรัฐ วันที่พระเวสสันดรประสูตินั้น แม่ช้างตัวหนึ่งได้พาลูกช้างเหาะมา แลวมาอยู่ใน

โรงช้าง แสดงว่าเป็นช้างคู่บุญบารมีของพระเวสสันดร เมื่อพระองค์ประทานให้แก่พราหมณ์ชาวเมืองกสิงคราษฏ์ไป จึงทำให้ชาวเมืองสี่พีโกรธพระองค์มาก จึงไปทูลขอให้พระเจ้ากรุงสมุच्चัยเนรเทศพระองค์ไปอยู่ป่า

"อนุภาวะ" ในมหาชาติคำหลวงไม่มี เพราะมหาชาติคำหลวงเป็นวรรณคดีที่ใช้สำหรับสวด จึงไม่มีอนุภาวะเพราะอนุภาวะเป็นการแสดงท่าทางซึ่งเป็นเรื่องของการละครโดยเฉพาะ

ส่วนประกอบอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดรสก็คือวยภิกจารี ซึ่งแปลว่าเหตุร่วมมือกัน เหตุอุกฤษฏ์ส่งเสริมหรือเหตุบังคาล หมายความว่าผู้ที่มีความรักจะต้องมีท่าทางกระฉับกระเฉง มีชีวิตจิตใจ จิตใจอ่อนโยน และพูดจาอ่อนหวาน ในมหาชาติคำหลวงบุคคลในเรื่อง เช่นพระเจ้ากรุงสมุच्चัย พระนางสบรรพดี พระเวสสันดร พระนางมัทรี สองกุมาร เป็นผู้ที่มีจิตใจอ่อนโยน และพูดจาอ่อนหวาน แม้แต่ชุกก็กล่าววาจานุ่มนวลเอาอกเอาใจนางอมิตตาอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าคำพูด การแต่งกาย และกิริยาอาการเป็นเหตุให้เกิดความรัก

5.2 หาสยรส

หาสยรส คือรสแห่งความขบขัน สนุกสนาน ราเริง รสนี้มีการหัวเราะเป็นสภาวะยัภาวะ หาสยรสเป็นนิสัยของสตรีและบุรุษชั้นต่ำมากที่สุด การหัวเราะมี 2 อย่างคือเกิดจากตัวเอง และเกิดจากผู้อื่น และตามนิสัยของคน 3 ชั้น คือคนชั้นสูง ชั้นกลาง และชั้นต่ำ

ในมหาชาติคำหลวงมีรสแห่งความขบขันนี้อยู่บ้าง และเป็นการหัวเราะที่ผู้อื่นทำให้หัวเราะ ไม่ใช่หัวเราะขึ้นมาเอง เพราะเนื้อเรื่องในมหาชาติคำหลวงมาจากเรื่องเวสสันดรชกจากนิบาตชก ดังนั้นจึงเป็นเรื่องของคนชั้นสูงเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นคนชั้นสูงหรือมหาบุรุษจะหัวเราะให้คนอื่นดูอย่างเต็มที่หรืออย่างเปิดเผยไม่ได้ ต้องแสดงกิริยาอันงามสง่า เพราะฉะนั้นจะต้องแสดงความขบขันพอใจหรือค้ำใจเพียงแต่แสดงออกทางใบหน้าเท่านั้น การบรรยายอารมณ์ของ

บุคคลในเรื่องจึงมักจะใช้แต่คำว่ายิ้มหรือแย้มเท่านั้น เพราะการยิ้มหรือแย้มนั้นเป็นเพียงแต่เผยปากไม่เห็นไรฟัน หรือเห็นไรฟันก็ได้ แต่ต้องไม่มีเสียงหัวเราะไม่ว่าเบาหรือดัง

รสนี้มีวิภาวະ อนุภาวະ และวยภิจารี ดังนี้

วิภาวະในนาฏยศาสตร์คือเห็นคนอื่นแต่งตัวผิด ๆ ถูก ๆ แสดงท่าทะเล้น โสเล กระจกกระเงิน พุกโกหก พุกพลอย ๆ แสดงท่าทางแปลก ๆ ยกตัวอย่างผิด ๆ เป็นต้น ผู้แสดงต้องพยายามทำให้ผู้ดูนึกขบขัน จึงแสดงออกมาด้วยร่างกายของผู้แสดงเอง เช่น แสดงท่าทะเล้น โสเล กระจกกระเงิน แสดงท่าทางแปลก ๆ นอกจากนี้ยังแสดงออกมาด้วยการแต่งกายเช่นแต่งตัวผิด ๆ ถูก ๆ และแสดงออกมาด้วยคำพูด เช่นพุกโกหก พุกพลอย ๆ และยกตัวอย่างผิด ๆ ถูก ๆ เพื่อให้คนดูได้ขบขันได้พึงแล้วขบขันในตลกคำพูดนั้น

ในมหาชาติคำหลวง ผู้อ่านจะได้รับรสนี้จากการแต่งกายของชูชก การแสดงท่าทางกระจกกระเงินและแสดงท่าแปลก ๆ พุกโกหก พุกพลอยล้วน แม่แต่ร่างกายของชูชกก็มีลักษณะบุรุษโทษ 18 ประการครบครัน ยิ่งทำให้ผู้อ่าน, ผู้ฟังรู้สึกขบขันตามไปด้วย

5.2.1 ร่างกายของชูชก

5.2.1.1 "มนนก็กั้วลหฺรยนหฺรยน ควฺยพนนทางหฺยนทักกริ่งนน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 206)

5.2.1.2

...พราหมณ์นี้แซงคคเลียบหฺยน หนาคกริ่งทฺยนทูลลัษณโสคไส...อนึ่งคอเปอนนอกออกพอก
เถาเดลงหนอกหนานาฉาฉิกโสค...ปากบนปลก้า ลินลล้าฉายไหลออกอแด จรหมุกชักคคเคี้ยว
พนนงอกขยวเสมอหฺมู หอกนพน...หลงงักเห็นโครงเปลา มีทองเทาไทมาม โสคแล
...ตาชวาวชิวคเบื่องบน ตาชายสสุนตคค้ำแล...มีหนวคพยงหลงงเคา ฅมบางเบา
เห็นแลนแล...ซีแมลงวนนเหลื่อแล ทุกกระแบเนอบเห็น เปลาเลอย...ตาพรแวว
แมวหลอก เอวหลงงคอกคคค่อ อิกโสค...หนงงหยาบสุรสยงสับท คุก็กรกรับกรกรยบ
โสค...หนงงลายหมายเลื่อปา ฉายพรอยลาเลงไฟร ทุกแห่งแล...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 208-209)

5.2.1.3 "เถาพุ่งพองพิกเลนทรีย"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 218)

5.2.1.4 "เถาตาตุงพุ่งพวง"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 218)

5.2.2 การแต่งตัวและท่าทางของชุก

5.2.2.1 "พราหมณ์ก็กุมเกือกเสือกสบบ กบกับตีนคนใหม่ัน โสคแล...
กสพายดูงไถ ไส้กับขาคนลมอมแล..."

(กัณฑ์ชุกบรรพ หน้า 128)

5.2.2.2 "ตีนเถาสบสองเกือก ตากดืบเกลือกมยงเมีย แม่นัน"

(กัณฑ์ชุกบรรพ หน้า 128)

5.2.2.3 "คูกรสังข์ พราหมณ์กลีโลกลน ใจบาปพันพรรณา...หลงมรคา
ที่จะไปสู่ พนเกล้าอยู่ยงหว...หมาเจตรบุตรพวงพรงพอม ตามเหาหอมหวงไป...ขึ้น
อาศรัยไม้แมก พอแลวกกจุดน...เถาทรชนชั่วชน สร้อยออกกรองรำหัลย"

(กัณฑ์ชุกบรรพ หน้า 131)

5.2.2.4 "ส่วนชุกไปงงงกรร แทบสถานอนนธเสด็จอยู่นน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 187)

5.2.2.5 "เมื่อนนชุกพราหมณ์ ไปวามบสควก คีนเพลงพลวกก็สดุด
เถากัโถมทรุกเทาลม กมหน้าในฝันแฉน ที่คอนแคนคินคาน บรายนัน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 207)

5.2.2.6 "โถ้งโคงควาไม้เท้า ผงงผาคเท้าสามตี แลนแล...
เถาผีสาบมางโงก พาหงงโลงลุดไถ เหาไม้ไผตามตี อีกลโสค"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 225)

5.2.2.7 "ออกนางเราก็จะแต่ง ลูกไม้แพ่งพอพราหมณ์ โสคแล...นั่ง
รวางรศกระเอม ซักจะลายเลปควยฉลาหาร อนนอรอยนน...ครันนพองุสรายเสริป
เถ้ากรเอิบเรอสม ออกแล...เถ้าก็จะค้อยเคอนย่ายโล่ สองอ้อนโอบกับจำ แลนแล"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 229)

5.2.3 คำพูดของชูชก มีทั้งพูดโกหกและพูดก้าวร้าว ดังนี้

5.2.3.1

...อันว่าพราหมณ์ ครันไคยีนคำเจตบุตร ลุทธอันกล่าวกล้าว่าจะมาชีวิตุตนเสีย
เมื่อนั้น...ก็กระดกตกใจ กลววแกมรณภยานคราย ที่จะฉิบหายวายวอดคนน...
พราหมณ์ก็กล่าวมธุฎฐาว่าพรารังพรอกออกอื่น.....
ชาวสี่ผีสอสยค บัดนี้ทาวชบมิโคคยค แกพระสรรเพชญ์เลอย... สี่เค็จพระราชาบิดา
ก็จะปรารณาเห็นพระบาทใส่...อันว่าพระราชาชนนี้พระพล คุ้มทุกขานลอันมาก
แล...เนตรบุคลก็พิการ เพื่อทาวปรปรานทรงกนแสง...อันว่ากูนี้เป็นมาแดงแตรง
ไซ สารสงใหม่มาทูลชาวแล...

(กัณฑ์ชูชกบรรพ หน้า 137)

5.2.3.2

...คุณเจ้าแพศย์นักร ผู้ใจมอนแก่กศล ท้าวชให้ลูกคน แก่กับคนี้แลแล้ว...ครันน
กกล่าวว่าจะเอาซาทางงสองนี้ไปให้ เป็นชวงไซเมียมกนิว่าใส่...ก็ทำอิ่งฉิดูการ
คือการไหนดาให้ตา แกลูกพงาอนุรักให้ลอมลัดหนีไป เพราะว่าจะหวังให้เป็นไท
คินเลาธา...แล้วกึ่งงเยียมมงชงงอยจรกลาย ว่าเถารายถาจะรูกล...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 196)

หาสายรสในมหาชาติคำหลวงนี้เป็นรสแห่งความขบขันที่ตัวแสดงแสดงไปตาม
บทบาท ดังเช่นชูชก ตัวของชูชกเองก็ชวนให้คนขบขัน นอกจากนี้การแต่งกายก็ยิ่งส่งเสริม
ให้เห็นท่าทางของชูชกน่าขบขันและน่าหัวเราะยิ่งขึ้น ส่วนคำพูดของชูชกมีทั้งพูดปด ดังเช่น
ในข้อ 5.2.3.1 มีชูชกพูดปดต่อพราหมณ์เจตบุตรว่าตนมาเป็นทูตจากพระเจ้ากรุงสุโขทัย ว่าให้
มาทูลเชิญพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมารเสด็จกลับพระนคร และพูดจาก้าว
ร้าวพระเวสสันดรว่าประทานสองกุมารให้ตนแล้ว ครั้นทรงทราบภายหลังว่าตนจะนำสอง
กุมารไปเป็นข้ารับใช้ในางอมิตตาคารรยาของตน พระองค์ก็รีบพยักพเอิกให้สองกุมารหนีไป

เสียให้พบ

ถึงแม้ว่าในนาฏยศาสตร์จะอธิบายทิศทางของตัวละครเมื่อเวลาเกิดความขบขันขึ้น ตัวละครจะแสดงท่าทางและหัวเราะต่างกัน เช่นบุคคลชั้นสูงจะเพียงแต่แสดงสีหน้าและอมยิ้มเล็กน้อย ถ้าเป็นคนชั้นกลางจะหัวเราะเบา ๆ แต่ถ้าเป็นคนชั้นต่ำจะหัวเราะจนตัวโยกและสิ้นไปทั้งตัว และบางทีหัวเราะจนน้ำตาไหลด้วย

ในมหาชาติคำหลวงบุคคลในเรื่องจะไม่แสดงกิริยาขบขันออกมาจนเห็นเด่นชัด กวีจะบรรยายแต่เพียงให้ผู้อ่านได้เกิดอารมณ์ขบขันไปตามทิศทาง และการแต่งกายของบุคคลในเรื่องบางคน เช่น ชูชก เป็นต้น

ส่วนกวีจารีหรือเหตุอุกฤษณ์ส่งเสริมให้เกิดรสนี้ ได้แก่วรรณคดีของการแต่งตัวและคำพูดของบุคคลในเรื่องเป็นเหตุให้เกิดความขบขันได้ เช่น รูปร่าง หน้าตา การแต่งตัว และคำพูดของชูชก เป็นต้น

5.3 กรุณารส

กรุณารส¹ คือรสแห่งความเศร้าโศก ในตำรานาฏยศาสตร์ของภทรทมิถกล่าวถึงกรุณารสว่าเกิดเพราะเราทรรส เพราะกรุณารสนั้นเป็นการกระทำตามเราทรรส ส่วนหาสยรสนั้นเกิดเพราะศฤงคารรส เพราะหาสยรสนั้นเป็นการกระทำตามศฤงคารรส ถ้าเป็นเช่นนี้แสดงว่ากรุณารสนั้นอาจจะกระทำตามเราทรรสหรือศฤงคารรส (วิปุลมฤ-ศฤงคาร) ก็ได้

¹ในตำราอสังการศาสตร์ของวาคุภฏ ได้กล่าวถึง "กรุณา" ว่าเป็นประเภทหนึ่งในสี่ประเภทของวิปุลมฤศฤงคาร เป็นการพลัดพรากจากกันของสามีภรรยาที่รักกัน แล้วฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถึงแก่กรรมลง "ศฤงคาร" ที่ชื่อว่า "กรุณา" ก็เกิดขึ้น.

ในมหาชาติคำหลวงมีกรณารสนี้ปรากฏอยู่มากมาย เพราะมีการพลัดพรากกันระหว่างพระเจ้ากรุงสุโขทัยและพระนางสมบรมศรีกับพระเวสสันดร พระนางมัทรีและสองกุมาร และการพลัดพรากกันระหว่างพระเวสสันดร พระนางมัทรีกับสองกุมาร สองกุมารถูกขุชกคิดว่า เขียนตี และถูกผูกพระกรลากจูงไปในระหว่างทาง ซึ่งเป็นการถูกกักขังจองจำ และการกล่าวคำที่ไม่น่ารัก ดังนั้นรสนี้ที่ปรากฏในมหาชาติคำหลวงจึงเป็นการคร่ำครวญ รำพันเป็นส่วนใหญ่

กรณารสนี้มีความโศกเป็นสถायีภาวะ และมีวิภาวะ อนุภาวะ และวयภิจารี ดังต่อไปนี้

5.3.1 วิภาวะ หรือเหตุการณ์ที่ปรากฏที่แสดงรสนี้ได้แก่การถูกแข่งค้า ตกทุกข์ได้ยาก การพลัดพรากจากคนรัก¹ ทรัพย์สินสมบัติพินาศฉิบหาย ถูกฆ่า ถูกลงโทษ กักขังจองจำ ลมหายใจตายจาก ถูกจองเวร ประสบความเลื่อม ไต่ยีนคำที่ไม่น่ารัก เป็นต้น

ในมหาชาติคำหลวงมีเหตุการณ์เหล่านี้ปรากฏอยู่ครบทุกประการ เริ่มต้นเรื่องจริง ๆ คือกัณฑ์หิมพานต์ ซึ่งเป็นกัณฑ์ที่พระเวสสันดรได้ประทานช้างปัจจัยนาคให้แก่พราหมณ์ชาวเมืองกลิงครามบุรี แล้วชาวสีพีโกรธและกล่าวประนามพระเวสสันดรที่ประทานช้างคู่บ้านคู่เมืองไป จะทำให้บ้านเมืองไม่อุดมสมบูรณ์ ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล จึงมาทูลขอให้พระเจ้ากรุงสุโขทัยเนรเทศพระเวสสันดรออกจากพระนครเพื่อเป็นการลงโทษ ทำให้พระองค์ต้องตกทุกข์ได้ยาก ต้องพลัดพรากจากพระราชบิดาและพระราชมารดา และต่อมาต้องพลัดพรากจากสองกุมารด้วย สองกุมารถูกขุชกผูกพระกรติดกัน ลากจูงไปใน

¹ในการละคร เป็นการพลัดพรากจากคนรัก ในวรรณคดีอาจจะเป็นการพลัดพรากจากบุคคลผู้เป็นที่รักก็ได้ เช่น พระเจ้ากรุงสุโขทัย และพระนางสมบรมศรี ทรงพลัดพรากกับพระเวสสันดร พระนางมัทรีและสองกุมาร ขุชกพลัดพรากกับนางอมิตตา เป็นต้น.

ระหว่างที่เดินทางในป่าจะกลับไปบ้านของคน แตกษัตริย์ทั้ง 6 พระองค์ไม่ได้ตายจากกัน เพราะในที่สุดได้กลับมาอยู่ร่วมกันอีก ส่วนผู้ที่ตายนั้นคือชุก ชุกได้พูดจาก้าวร้าว พระเวสสันดร และแสดงกิริยาหยามคายต่อสองกุมาร ในที่สุดกรรมระบอบขณะอนิจกรรม

5.3.1.1 การที่พระเวสสันดรประจานข้างปัจฉิมกาลไปนั้น ทำให้พระองค์ต้องตกทุกข์ได้ยาก ถูกลงโทษด้วยการถูกขับออกจากพระราชวัง ทำให้พระองค์ต้องพลัดพรากจากพระราชบิดาและพระราชมารดา

"พระลูกเราแลแต่ทางสัปบุรุษ คีลบริสุทธเสพบรรจง แม่จะมาปลงชีพบุตรา ผุงโลกจะมาสงไสย...กรรมนั้นไปจะให้รังรัง หนทุกข์จิ้งกาล คังถาจะผลาญเจ้าผู้บุตร ค่ายอาวุธ หังหลาย บมิชอบใส่"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 35-36)

5.3.1.2 พระเวสสันดรและพระนางมัทรีต้องพลัดพรากจากสองกุมาร ทำให้ทุกข์โศกถึงกันแทบว่าชีวิตจะวายว้าง

5.3.1.2.1

...ทุกข์ท่วงลเหลือแหล่ เพราะบเห็นหน้าแม่มัทรี ลูกเลอย...ทุกข์นี้เจ็บร้อยเท่า พูนทวี ยิ่งพราหมณ์ที่พราหมณ์คาแล...อันว่าทุกข์ท่วงลโทษ ไชจะใดโศกแก่ดู นินาทาว...คนทวยทวไทรภพ ยอมไคล้อมอาครุ คัจฉนี้...ทุกข์ขอนนมมิเห็นพระบิดุราช เจ็บพยงซาคุใจตาย แลนาเจ้า...คังจริงออกทาวแม่ รอยครอม แตนคยวอยแล...คัมที่ออกออกไท ยวแม่ไชชวนนอน อรธา...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 211)

5.3.1.2.2

...อันว่าลูกพังกูทั้งสองเจ้า...ปานี้ร้อยอยากเข้าอีกอาหาร...ปานี้ร้อยอยาก น้ำทิวยหอม...และจะเขาไปปลอบไปหา...พระราชมารดาทนุใด...คนใครผู้อื่น ผู้ไกลอนนไขญาติ...และจะไหหิวส่วาควอนขอ...เพื่อเขานำพอยอยาก อนนจะ ลยงปากเปนงาย...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 217)

5.3.1.3 สองกุมารถูกจองจำ ชุชกเอาเถาวัลย์มาผูกพระกรของสองกุมาร เพื่อลากจูงไประหว่างทางและเขียนที่สองกุมารควย

...คุณครูอารย ำถึงชูชกอาจารย์โลภ เถาลโอบมกสิ้นกว่าสิ้นแล... มนนั้นก็ควัด
ทรายนทรชน ควยพันหางหยนุหักครึ่งนน... มีคมือสองสายสวาคิ ควยวัดควาคก็จำ
แลนแล... ตามตีหลงสองเจ้า ควยเชือกเถาถื่อไปนน... เมื่อนนนเถาลินลาตา
เห่ลือก ถือปลายเชือกชาวตามครองแล... ก็ไม่เท่าทายกวา คำรามวาเวอยไป
อูยาอูยเลอย... จับวัลควยสองอน บิโทษอนทุกที่อยางนน... ตามตีสองกำพรา
คอหนารารชนตาย คดาวแล...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 206)

5.3.1.4 ชุชกพุดจาการว้าวคอประเวสสันดร ตอนที่สองกุมารหนีไป
ซ่อนในสระบัว ชุชกกล่าวหาว่าพระเวสสันดร เมื่อทรงทราบว่าตนจะนำสองกุมารไปให้
เป็นข้ารับใช้ของนางอมิตดา พระเวสสันดรก็เปลี่ยนพระทัยไม่ยอมให้สองกุมาร จึงให้
สัญญาแก่สองกุมารให้หนีไปเสีย

5.3.1.4.1

...ครั้นนุกกล่าวว่าจะเอาข้าทั้งสองนี้ไปให้ เป็นช่วงใช้เมียกู นิน่าใส่... ก็กทำ
อิงฉิกการคือการให้หน้าโหดา แกลูกพงาอนุนรัก ใหลอบลักหนีไป เพราะจะ
หวงงให้เป็นไทคืนเลาธา... แลวก็งงเยียมงชงงอยจรกสาย วาเถารายถาจะ
รูกด คงนี้...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 196)

5.3.1.4.2 "พราหมณ์ร้องทวาดพระราชากุมารทั้งสอง
สรเสรก พเวอยเค็กนน้อยนี้ใจอาจ แลไปฉลาดแกความหนี ธานี... มนนั้นก็ไลตามคล่อง
มือพี่น้องนางถาว บอวเอาไปเลาแล"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 225)

5.3.1.5 นางพราหมณ์คาวานางอมิตดา

5.3.1.5.1

...อันว่าพราหมณ์ทั้งหลาย เขาก็รำพึงคั่งนี้ ว่ามาเราจะให้ขับพา อมิตตาคานี้หนีจากบ้านเรา และจะไ้หมั้นไปเอาตัวบ่าวเทอญ... เขาก็ไปชุมนุมกันในศาล่าง บางก็ตั้งใจจรอก บางก็แยกกันออกไปนั่งในตรุหลาด เพื่อบุจะคว่าให้อมิตตาคาหาศแหพราหมณแถนั้น... จึงจะรวมโรมโชรรม ปรทยศยุคศคภอ บำงคอกลอแลวโลมคีนุ บางก็ยืนคาสเสรก บางก็ว่าเอนคูนันเด็ก แลมเราจะสงงสอน อยาไ้หมั้นหญอหญอนแกพราหมณแถนั้น...

(กัณฑ์ชุกภรรพ หน้า 120)

5.3.1.5.2

...แม่มิ่งขยนิมิงคานเจ้า ถาวาบายยาถำมิงขงง แสงถา... ถาวาพูนมิงขหวงปลุกไ้เป็นคน หงทาคานมิงก็ไ้เสีย โสถถา... พงขามิงเยียบบาย ก็มาไ้มิงลมสพวบแกพราหมณนี้... ฮาเพื่อบเฮย หลิงไคแถงถงถาหนา แลมทกค้ำฐาของชีพราหมณนี้... ความไคอายเขาก็คา ภายคักวูเป็นคนอยูนี้... คงงจริงพันคูปายายยาถาลุงค้ำมิงแมถา... หงงนาปำมิงแม พวคพองแพโรชรรมขงงแถ... เขาบหวงงไ้หววบาว มาแกชีพคาวโพกลวง ทุกลขคนี้...

(กัณฑ์ชุกภรรพ หน้า 121-122)

5.3.1.6 ชุกไ้ให้สองกุมารภรรพมไ้ตนไม ส่วนตัวเองขึ้นไปนอนบนตนไม "อันว่าชีชุก ในเมือทวันคคค้ำแล้ว ในเมือนัน... มนนก็จำนองสองกษัตริย์ไ้แทบหำทุมตนไมทำนน... ก็ไ้สองกษัตริย์กลึงเกลือกนอน เหนือดินคอบบรายนัน"

(กัณฑ์มหาธาธาชภรรพ หน้า 283)

5.3.2 อนุภาวะ ถึงแม้วามหาธาคาค้ำหลวงจะไมแถงขึ้นมาเพื่อไ้ใช้ในการแสดง แถการบรยายกิริยาอาการการหำทาทาง (อนุภาวะ) ของตัวบุคคลในเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏ (วิภาวะ) นั้น ปรากฏชัดเจนมาก เช่น เมือตัวแสดงถูกขงค้ำคกทุกขไคยาก มีการพลัดพรากจากกัน ถูกจงจำ หรือไคยีนค้ำที่ไมนารัก ญแสดง

ก็จะมีอาการน้ำตาตก คร่ำครวญ รำพัน หน้าถอดสี มีการสะอึกสัว ถอนใจใหญ่ และจะแสดงออกมาโดยการร้องไห้ออกมา สลบ ไม่รู้ตัว คร่ำครวญ รำพัน บ่นเพ้อ ถ้าหากเป็น ตัวแสดงที่ไม่สูงศักดิ์ก็จะแสดงอาการทุ่มทอศตัวลง และที่อกชกหัวเป็นต้น

ในมหาชาติคำหลวงมีการคร่ำครวญ รำพัน สะอึกสัว ร้องไห้ สลบ ได้แก่ พระนาง สบรรมดีทรงคร่ำครวญถึงพระเวสสันดร พระเวสสันดรทรงคร่ำครวญถึงสองกุมาร พระนางมัทรีทรงคร่ำครวญถึงสองกุมาร พระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมาร ทรงสะอึกสัวและทรงพระกันแสง พระนางมัทรีทรงพระกันแสงและทรงคร่ำครวญ เพราะเสด็จตามหาสองกุมารไม่พบ จนถึงแก่วิสัญญิตภาพไป ทำให้พระเวสสันดรทรงเข้าพระทัยว่า ลินพระชนม์ พระองค์จึงทรงพระกันแสง และทรงคร่ำครวญถึง

5.3.2.1 พระนางมัทรีทรงรำพันตอนที่พระเวสสันดรถูกชาวสีพี ชีบไล่ออกจากพระนคร

...จะให้พระองค์จรแต่ในคงผู้เคียว เสด็จเปลี่ยนผัดไป...เสด็จจบจรทางใด ขาบาทจักไปตามองค์...ขาขอยขอตามคิด เสียชีวิตวิตรูบมิดีองค์...แมพลัดพากรจาก พระองค์ ชีพมวยมอญคองประเสริฐกวางยัง...แมมวยควยอัคคี ประเสริฐคีความีชนม แมจากจุมพล ทุกชลนพนประมาณ...

(กัณฑ์นิมพานต์ หน้า 40)

5.3.2.2 พระนางมัทรีทรงคร่ำครวญถึงสองกุมาร

5.3.2.2.1

...คองเรารำพึงผัดใจ เจาญ์เพื่อนไรมารดา...เป็นกำพร้าพราให้ โศกาโดย ลู้ามากเขญ...เมื่อยามเย็นเขาวงอิงอยาก นมน้ำล้ามากบรรมคอย...คจลูกเนื่อ นอยนิราศนมน จะทนทุกขรคมแคใหม่ บิมตักใหญ่สุดอกแล...คองมฤคไปฏกแตกกลา กระหายน้ำหนาหิวชลเหมือนนางนถมล คอยมุงมองหมายนมน บมิมสมสุดแรง หอบหิว แหงหลับอยู่...

(กัณฑ์มัทรี หน้า 237)

5.3.2.2.2

...คุดหงิดไปฎก กระเหว้าเหล่านก พัดคัมภีร์สูญหาย ตกคำติดตม อคนมปางตาย
 คุดแกวแม่หาย ไมคอยุมารดา.....
 คุดออกมารดา ลเจ้าเขาป่า เพื่อผลเพร่ากาย เย็นแมกส้มมา แกวแม่สูญหาย บีมชีพ
 ทำลาย มอคมวยมรณา โสคแล...

(กัณฑ์ที่ 7 หน้า 240-242)

5.3.2.2.3

"พุ่มพัสพงใด ๆ คามค้วยหม่ไม่ทว่าหวานเป้นต้น ส่องนฤมลเคอยสำราญแต่กาลก่อน...
 ครนนบทรเสาะแสวง ถึงตำแหน่งนนวน ๆ ...ชกครวญครำรำพันไปมา"

(กัณฑ์ที่ 7 หน้า 250-251)

5.3.2.2.4

...เจ้ากแกล้งแลหา กบมิเห็นสองพวงงาม ในสนนวมที่เหลนนวน ๆ นางกชั้นสวด
 คาคาถางนี้...ว่าอันนี้ป่าทรสม ทำหมไพรพณศุถานนี้...แกมค้วยคอกควงบาน
 อนนทรการรอบคอบนนวน...พระนอมไคคกงเรน ส่องยอมเหลนหลายสถานทุกแห่งแล
 ...พระนอมไพรเหลือแหล พระนอยแม่เมื่อใด ลูกเฮย...

(กัณฑ์ที่ 7 หน้า 253)

5.3.2.3 พระเวสสันดรทรงคร่ำครวญถึงสองกุมาร

...อันว่าลูกพวงกทั้งสองเจ้า...ปานี่ร้อยอยากเข้าอีกอาหาร...ปานี่ร้อยอยากน้ำ
 หิวหอบ.....ไคไคไรจะเป็นที่วิงวอนแห่งสองเจ้า ว่าคอยากน้ำแลเขาลูก
 จะชอกินรา แมฮา...หนทางหกสิโยชน์ คกงถนอย นุงโพชพอจะไป รอดเลย...
 เสียเกือกทองรองบาท บัดนี้สองเจายาทรยีนแคลน แกพอแล...ตีนพองสองเคอน
 ยาก เจบล่ายากไคไรจะเห็น โสคเลย...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 215-216)

5.3.2.4 พระนางผู้สืบทอดคร่ำครวญถึงพระเวสสันดร

...เหมือนแม่จกมิเห็น ฌพอ ลูกสรเลนบุญภา ฌ พอ ผอมเหลือองคือไบบ่ไม่ ฌพอ เหตุ
 บเห็นหน้าไท หนอุทาวอนนวนน แลนา.....เหมือนแม่ไฝ่ใจรัก ฌ พอ
 ลูกลำนักตาคน ฌพอ มียลสองยอดฟ้า ฌพอ ผอมเหลือองหลากสราภนา ครนนหน้า
 ฉนวนนวน แลนา...

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 57-59)

5.3.2.5 พระกายของพระเวสสันดรสิ้นด้วยความเศร้าโศกมาก
 "อันว่าพระโพธิสัตว์ก็มีองค์อนนสนนด้วยโศกสาหัส คุจคชอนนทกมณน แลราชสีหรรณาคได้
 ครันนคาบไว้ด้วยดี ฅินมีคฺจพระจันทร อนนอำไพฐุ แลเข้าในปากกราหุ โสคแล"
 (กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 215)

5.3.2.6 พระกายของพระนางมัทรีสิ้นด้วยความเศร้าโศก
 "อันว่าเจ้ามัทรี กเรงมีโศกเสมอศรแสดง แลแขนงหญไทยนางนาฏนณ...นางก็มีตน
 พรณน สนนรรวาคจั่วไก อนนธระไมคอนไลตามทัน รันให้อนนณ"
 (กัณฑ์มัทรี หน้า 254)

5.3.2.7 พระกายของสองกุมารสิ้นด้วยความกลัวชุก
 "ราชกุมารทั้งสองมีศิวสนนรรวาคจั่วไก อนนทหายไมคอนไลตามตีก็แลนหนี โสคแล"
 (กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 224)

5.3.2.8 พระเวสสันดรทรงพระกัณแสง เมื่อประทานสองกุมาร
 ให้แก่ชุก
 "...ครันนชปรัสทแล้วด้วยดี...สองราชกุมารกุมารี เฝ้ากษัตริย์เป็นทาน...แก่ชุกกา
 จารยใจเพชร...แล้วท้าวชุกก็เสด็จเข้าไป ยงนบรรณศาลาทยแห่งพระองค์...ก็ทรง
 กณนแสงแครงครำ ไทรองร่าไปมา...อนนกอปรควยกรุณาลาลศ เพื่อเสนทแก่พระ
 ราชเอารสทงสองพระองค์ ทานนณ...
 (กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 215)

5.3.2.9 พระเวสสันดรทรงพระกัณแสงเมื่อทอดพระเนตรเห็น
 ชุกที่ส่งกุมาร และสองกุมารทรงรำพัน
 "อันว่าน้ำตาพระมหาสัตว์ไหลหลงง ถงงเป็นเลือด เตือคคฺยแครง แครงทกลงจากพระเนตร
 ทงงสอง บมิชาคโสค"
 (กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 226)

5.3.2.10 พระเวสสันดรและสองกุมารทรงพระกันแสง

"อันว่านำตาพระราชากุมารทั้งสอง ก็ตกลงเห็นอหลงสองพระบาท พยงงบวมาศบาน
 อยู่บนน...อันว่านำตาพระมหาสัตว์ ก็ตกเห็นอปริษฎางค์สองกระษัตริกุมาร ประคองแผ่น
 ขดานมาศทรงคูดุรงกรอง ร่องชลเนตรพระมหาสัตว์แล"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 200)

5.3.2.11 พระกัณฑ์หาทรงพระกันแสง

"อันว่าเจ้ากัณฑ์หาหลยวแลพระราชบิดาได้ ร้องรำให้นักหนา ก็ทูลพระกรุณาแต่ออกญาตน
 ดงงนี้"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 225)

5.3.2.12 พระนางมัทรีทรงพระกันแสง

"เมื่อสเด็จพระมัทรีศรีวราราชสมมติวงษ์ ทรงกันแสงแครงครำ รำไปมาค้วยประการฉะนี้"

(กัณฑ์มัทรี หน้า 250)

5.3.2.13 พระเจ้ากรุงสมุขัยทรงพระกันแสง

"อนึ่งท้าวชดอยใจใหญ่ ใครใจหลวงระลวง คือไฟพอกนบน...อันว่าพระเนตรหงสอง
 บัดนี้หมองคูดอง คูดองคาวโรหิณี แลนท้าว...อันว่าพระราชบิดามีน้ำตาไหลหลงขยง
 น้ำครงงแสงฉนน แลพอฮา"

(กัณฑ์มหาธาต หน้า 290-291)

5.3.2.14 พวกนางข้าหลวงของพระนาง สวรรคตเมืองสมณกานัล

ทั้งหลาย ลูกและเมียของข้าราชการสำนักของพระเวสสันดรอีกทั้งพวกวานิชทั้งหลายที่มาจับทาน
 ต่างก็พากันร้องไห้ เมื่อทราบวว่าพระเวสสันดรถูกขับออกจากเมือง

"ในเมื่อพญาใหญ่ยศยิ่ง...ผู้เจรรอเมืองสี่พี...แลธถีบออกเมืองจาก...พลีรพคุณยาก
 ถวนหน้า...ปานเปนนบายอบหอบหิน...คุดชาคคีนคินคคาว...ทอคตนพทาวแทนแกลง...
 สิ้นเสาะแรงร้องไห้ คงงนี้"

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 63)

5.3.2.15 พระนางมัทรีทรงพระกัณแสงด้วยความเศร้าโศกเสีย
พระทัยมาก จนกระทั่งถึงแก่วิสัญญาภาพ

...อันว่าพระมัทรีศรีสุนทรที่แล้วเลิศนาง... เห็นอุคมรูปสรรพางค์พิมุลภักตร์... มี
อุกฤษฐ์เกียรติยศศักดิ์สูงฉมาร... เป็นขีตุหาญทานมทฐราช... ยกกรคอนอกอุอาตมโอ
อาไลย... กรรแสงโศกสุดหฤทยชค่าง... ลีนกำลังลมลงแลอนาถ... จุจทนททุลีมาศ
อันคล... เห็นอแผนพสุชาคคญสลบ... แพบาหมลเมิลสยบเสยงเนตร... แหง
สมเค็จพระเพศยันครภักศา ควยประการคองนี้...

(กัณทมัทรี หน้า 256-257)

เนื้อเรื่องในมหาชาติคำหลวงนี้ มีการพลัดพรากจากกันระหว่างแม่กับลูก ลูก
กับแม่ ลูกกับพ่อ จึงทำให้มีรสแห่งความโศก หรือกรณารสนี้อยู่หลายแห่ง กวีต่างก็แสดง
ความสามารถในการพรรณนาได้อย่างดีเลิศ ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพตาม ดังเช่นการบรรยาย
ว่าเกิดความกลัว ก็บรรยายว่า "มีกายสนนรรววจุจทววไก" หรือพระนางมัทรีทรงเสาะ
แสวงหาสองกุมารไม่พบ ก็ทรงพระกัณแสงคร่ำครวญจนหมดแรง เป็นลมล้มสลบลง เหมือน
ตนกล้วยล้มลงบนพื้นแผ่นดิน กวีก็บรรยายว่า "ลีนกำลังลมลงแลอนาถ... จุจทนททุลีมาศ
อันคล... เห็นอแผนพสุชาคคญสลบ" เป็นต้น

5.3.3 วยภิจารี

วยภิจารีเป็นส่วนประกอบอีกประการหนึ่งที่เป็นเหตุอุคตหนุนส่งเสริมให้เกิดรส
วยภิจารีที่ปรากฏในกรณารสนั้นผู้แสดงจะต้องแสดงความไม่มีศรัทธาหรือไม่แยแส มีแต่
ความเหน้อยอ่อน ความวิตกกังวล ความชวนชวาย เหตุสะเทือนใจ ความป่วยไข้ ความ
ซึมเซาะ ความบ่าคั่ง การเป็นลมชักแน่นิ่ง ความสะอึกอ้ว ความเกียจคร้าน ความตาย
ความค้อค่าน ความสิ้นสะท้าน หน้าถอดสี น้ำตาตก เสียงเครือ เป็นต้น เหตุบันดาลเหล่านี้
นี้จะช่วยให้ผู้แสดงท่าทางออกมาได้ถูกต้องตรงกัน เพราะกรณารสนี้เกิดจากการเห็นคน
รักถูกฆ่า ถูกทำร้าย ซึ่งในมหาชาติคำหลวงนี้เกิดจากบุคคลผู้เป็นที่รักถูกขับออกจากเมือง
หรือสองกุมารต้องพลัดพรากจากพระราชาบิดาและพระราชมารดา เพราะชุกกเป็นผู้ไปพราก
สองกุมารไป และยังเขียนตีให้พระราชาบิดาทอดพระเนตรเห็นเสียอีก นอกจากนี้ชุกกยัง

กล่าวคำอันไม่ไพเราะแก่พระเวสสันดรและสองกุมารอีกด้วย ดังนั้นในการแสดงรสนี้ออกมา สองกุมารจึงต้องร้องไห้ คร่ำครวญ บ่นเพ้อ และสลับไป

กรรณารสนี้มี 3 อย่างคือ เกิดจากได้รับความอับยธรรม เกิดจากความเลื่อมหวัหวัคือยากจน และเกิดจากเหตุที่ทำให้เกิดความโศก ซึ่งอาจจะเป็นการจากเป็นหรือจากตายก็ได้ ในมหาชาติคำหลวงนี้เป็นการจากเป็น

5.4.1 เราทรรส

ในนาฏยศาสตร์ เราทรรส รสคือความเศร้า รสนี้มักจะเกิดกับรากษส ทานพ และคนจนเฉียว มีการสู้รบเป็นเหตุ แต่อย่างไรก็ตามเรทรสนี้ก็เป็นรสสำคัญ รสหนึ่ง เพราะถ้าชาครสนี้ก็จะทำให้เนื้อเรื่องจืดชืด เราทรสนี้ตรงกันข้ามกับศฤงคารรส เพราะศฤงคารรสหรือรสรัก รสนี้ทำให้จิตใจของผู้เคลิบเคลิ้ม อ่อนโยนตามไปด้วย ส่วนเรทรสนั้นเป็นรสโกรธ ทำให้จิตใจของผู้เกิดอารมณ์ที่แข็งกร้าวขึ้น

ในมหาชาติคำหลวงนั้นมีความโกรธที่เกิดขึ้นกับบุคคลหลายประเภท เช่น ชาวเมืองสีพีโกรธแค้นพระเวสสันดรที่ประจานข้างปัจฉิมนาคิให้แกพรหมณ์ชาวเมือง กลิงคราชฎาไปถึงกับทุลาให้พระเจ้ากรุงสมุขชัยลงโทษพระเวสสันดร พระเจ้ากรุงสมุขชัยจึงเนรเทศให้ไปอยู่ป่า นางพรหมณีโกรธนางอมิตตาจึงควานางอมิตตาต่าง ๆ นานา นางอมิตตาโรชชุกที่ทำให้ทันตูกนางพรหมณีรุมคว่า พระเวสสันดรกริ้วชุกที่เขียนที่สองกุมาร ชุกโกรธพระเวสสันดรและสองกุมารที่สองกุมารพยายามหลบหนีไม่ไปด้วย

เรทรสนี้มีความโกรธเป็นสภาวะภาวะ ความโกรธนั้นเกิดขึ้นจากศัตรูคู่มือิน ทำให้ "พระเอก" ประพฤติอย่างน่าหวาดเสียว จนเฉียว และไม่อดโทษ ส่วนบุคคลอื่น ๆ ในเรื่องก็แสดงบทบาทต่าง ๆ กัน รสนี้มีวิภาวะ อนุภาวะ และวยภิจารี ดังนี้

วิภาวะหรือเหตุการณที่ปรากฏคือเกิดความโกรธ มีการพุดไล่ความ การพุดให้เจ็บใจ คู่มือิน กล่าวเท็จ อาฆาตจองเวร กล่าวคำหยาบ ประพฤติกตขี้ขมเหง ความตระหนี่ เป็นต้น

5.4.1 ชาวเมืองสี่พีโกรธแค้นพระเวสสันดรที่ประจานช้างปัจจัยนาคให้
แกพราหมณ์ชาวกลิงคราษฎร์ไป

5.4.1.1 "ฝูงชนบทอันมีในบุรีนั้น ก็ชวนกันพรุ่งพร้อมล้อมแน่น
ทวยทั้งแดนกรุงสี่พีราชภูนั้น...ยลชีเฒ่ากาลิงคราษฎร์ พาคชดิลาศจากบุรีเรือง ก็ชักเคือง
พิโรธ ก็ร้องอุโฆษประกาศ ไทริราชสฤษฎมพิศรนั้น"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 34)

5.4.1.2

...ตั้งถาพระแพศยันครบรรพต มาแต่จิมมิงมกฏ คชสูรสุทธเรื่องเคช องค์
สฤษฎเยศชิปตย วรยลชอบถานา...บัดนี้ฉิแลพระผุฒานเฒ่า บตามคำเรตชชา จะเป็น
มหิศรียบเอื้อเอาคำเรลสี่พีตั้งนั้น...ตั้งเรทังมวลจะชวนกันสำคัญ วันพิโรชราวี ทั้ง
นฤบคี่จะพินาศ เพราะชชาทในเนื้อมือ เรลแล...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 35)

5.4.2 นางพราหมณ์โกรธนางอมิตดาจึงควานางอมิตดาต่าง ๆ นานา

...ฝูงหญิงเบือนบยุวปาก ศักภูอภาคโยไฟ ยยุ่งแล...บ้างสรุโยเบือลือยเปล้า แลน
คลูกเคลาคุดามตยนคาลแล...แม่มิ่งบอนมิ่งถาณเจ้า ถาวายายยาเถามิ่งชงง แชงถา
...ถาวาพอมิ่งบหวงงปลุกุไหเป็นคน ทงตาคคนมิ่งก็ไสเสียบ โสคถา...พงษามิ่งเยียบ
บาป ก็มาไหม้ลมสพาบแกพราหมณ์...

(กัณฑ์ชุกกบรพ หน้า 121)

5.4.3 นางอมิตดาโกรธชุกกที่ทำให้ตนถูกนางพราหมณ์ค้ำว่า

"คุกรพราหมณ ตรกลุกุไซชั่วช่า นววจะเป็นช่าชาค แก่เมียนี่...ชีแม่มิ่งทูลนำมา ช่าระ
สะเชองโค กุมมิมกลางเหงื่อโคค้วยน้ำมิ่ง ปุ้อา...คุกรเถาออกชน แก่นมิ่งรุตุน ว่ามิ่งอกกาล
แกเทอญ"

(กัณฑ์ชุกกบรพ หน้า 125)

5.4.4 พระเวสสันดรกริ้วชุกที่เขียนที่สงกุมาร

...อันว่าพราหมณ์นี้ มนไปบยนิทา สองเสนหาลูกพงา กูรบาณี...อันว่ากูเพื่อบุมี
 อางที่จะทลโศกกำเคา เฉากกลางอกกูโต โสคเลอย...มากูจะผาคณงสร้งไปควย
 ฉับ จับจิกครุยกเอาชีพราหมณ์ โสคเทอย... กูก็จะชาควยพระชรรูค กูก็จะพนควย
 คาย อยาไหพราหมณ์บยาบยนลกก โสคเทอย... กูก็จะเอาลกรักกุงสอง จากจำ
 นองจำนมนมา จงสางโสกา กู โสคเทอย...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 218)

5.4.5 ชาวเมืองทุนวิรุโกรชชุกเมื่อชุกออกจากหมู่บ้านจะไปทูลขอ
 สงกุมารจากพระเวสสันดร จึงเอาไม้และก้อนหินขว้างปาชุก
 "ว่ามึงจะมักตายถา ก็มีมือถือไม้คอนก้อนหิน เครื่องจะกินเนื้อพราหมณ์ ก็ตามคำรณรงค์ราม
 ไปพลาจ โสคแล"

5.4.6 ชุกโกรธพระเวสสันดรและสงกุมาร ที่สงกุมารพยายามหลบ
 หนีไม่ไปควย จึงกล่าวหาว่าพระเวสสันดรตรัสกลับกลอก
 "อันว่าคนจรรจาสิ้นลาย กล่าวสองฝ่ายให้คูคี้ แลจะปานพญาชี ในโลกมีโสคเลอย"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 196)

ผู้ละครจะได้รับรสจากท่าทางของผู้แสดง เพราะผู้แสดงจะต้องแสดงความ
 คร้ายควยการที่ ซา ทำลาย ตัด ฉีก ในการรบ และการวนเวียนป่วยเป็นนอยู่ในสงคราม
 เป็นต้น แต่เนื่องจากเรื่องมหานาคาคำหลวงนี้ไม่ใช่บทละครหรือวรรณกรรมประเภทที่เชิดชู
 วีรกรรมของวีรบุรุษ เช่นเดียวกับเรื่องรามายณะ หรือมหากาพย์ทศ ศิวเอกของเรื่อง
 จึงไม่ต้องแสดงความคร้ายควยการที่ ซา ทำลายในการรบ ไม่มีสนามรบ ดังนั้นในเรื่อง
 นี้จึงขึ้นอยู่กับการแสดงความโกรธ พุคใส่ความ พุคให้เจ็บใจ กล่าวคำหยาบ เป็นต้น

อนุภาวะ หมายถึงการทำท่าทาง ไม่ปรากฏในมหานาคาคำหลวง เพราะว่า
 มหานาคาคำหลวงมิใช่เขียนขึ้นเพื่อแสดงละคร แต่เขียนขึ้นไว้เพื่อสวดหรืออ่าน ดังนั้นการ
 เกิดรสขึ้นอยู่กับเสียงของผู้สวดที่จะสอดใส่อารมณ์โกรธ เพื่อแสดงความคร้ายในขณะที่
 กำลังสวดนั้น

ส่วนวชิการีหรือเทศุดุคหนุนส่งเสริมให้บุคคลในเรื่องแสดงบทบาท ในมหาชาติคำหลวงทำได้ด้วยการบรรยายของกวี หรือการสวดของผู้สวดควยวาจาอันนำหาคเสียว บุคคลในเรื่องที่แสดงความร้ายไปตามบทบาท จะทำให้เกิดความโศก (กรณารส) ขึ้นได้ เพราะกรณารสเกิดจากเรাত্রรส

5.5๗ วีรรส

วีรรส คือรสแห่งความเพียร หรือรสแห่งความกล้าหาญ มีอุตสาหะหรือความเพียรเป็นสถาปนิภาวะ ในตำราอสังการศาสตร์ของวาคภฏะ ได้กล่าวถึงวีรรสว่าเกิดจากความเพียร 3 อย่างคือ ความเพียรในทางธรรม ความเพียรในทางการรบ และความเพียรในการให้ทาน ส่วนในพระคัมภีร์สุโขธาสังการ กล่าวว่ วีรสนั้นจำแนกประเภทตามเหตุที่เกี่ยวข้องกันเป็น 3 คือ รมวีระ แปลว่า กล้าหาญในการรบ ทานวีระ แปลว่า กล้าหาญในการให้ และทยาวีระ แปลว่า กล้าหาญในการช่วยเหลือ ดังนั้นคำอธิบายของทั้งสองท่านนี้มีตรงกันเฉพาะความเพียรหรือความกล้าหาญในการรบ และความเพียรหรือความกล้าหาญในการให้ (ทาน) ส่วนความเพียรในทางธรรม และความกล้าหาญในการช่วยเหลือนั้นแตกต่างกันอยู่

ในมหาชาติคำหลวงนี้มี 2 อย่างเท่านั้น คือ ความเพียรในทางธรรม และความเพียรในการให้ทาน ตัวอย่างวีรรสที่แสดงความเพียรในทางธรรม ได้แก่อนึ่งสี่ประเภทชาคกต่าง ๆ ทั้งนิบาตชาคคและปัญญาสชาคค เพราะตัวแสดงในชาคคเหล่านี้มุ่งแสดงธรรมทั้งสิ้น ส่วนความเพียรในการให้ทานหรือความกล้าหาญในการให้ปรากฏอยู่ในหนังสือประเภทชาคคต่าง ๆ หรือหนังสือธรรมะต่าง ๆ เป็นต้น เช่น มหาชาติคำหลวง กายัมมหาชาติ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาคค ซึ่งได้เนื้อเรื่องมาจากนิบาตชาคคเรื่องสุดท้ายคือเวสสันดรชาคค พระเวสสันดรได้ประทานช้างปัจจัยนาค สัตตสคคมหาทาน สองกุมาร พระนางมัทรี ซึ่งล้วนแต่เป็นทานภายนอก เรียกว่พาทริกทาน ส่วนทานภายในหรืออชฌตีกทานอันได้แก่อวัยวะต่าง ๆ และชีวิต พระองค์จะบริจาคให้ถ้าหากว่ามีผู้ใดมาขอ

พาทริกทานหรือทานภายนอก ได้แก่การให้ทรัพย์สิน การให้บุตร และการให้ภรรยา ส่วนอชฌตีกทานหรือทานภายใน ได้แก่การให้อวัยวะต่าง ๆ ในกาย และการให้

ชีวิตทั้งห้าอย่างนี้เรียกว่า เบญจมหาบริจาต ซึ่งเป็นการให้ด้วยความยากยิ่ง 5 ประการ

ในมหาชาติคำหลวงนี้ ความกล้าหาญในการรบ อาจจะเปรียบเทียบกับ การรบกับกิเลส คือตัดความอยากได้ด้วยการให้ ซึ่งต่างกับชุก เพราะชุกนั้นมีแต่ กิเลส มีความอยากได้ไม่มีการให้เลย ในที่สุดพระองค์ก็ทรงชนะ และความกล้าหาญในการช่วยเหลือ นั้น มีอยู่เพียงตอนเดียว คือตอนที่พระนางมัทรีทรงตั้งพระทัย แน่วแน่ขอติดตามพระเวสสันดรไปอยู่ป่า เพื่อจะได้ช่วยปฏิบัติพระองค์ ด้วยการหา ผลอาหารมาให้เสวย เพื่อว่าจะได้ตัดกังวล พระองค์จะได้ทรงบำเพ็ญกรรมได้อย่าง เต็มที่

รสนี้มีวิภาวะ อนุภาวะ และวชิการี ดังนี้

วิภาวะ คือความไม่เมา ไม่ลุ่มหลง มีความตั้งใจเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ มีการขมอินทรีย์หรือการบังคับอินทรีย์ มีกำลังกาย ความแกล้วกล้า ความจุใจเมอาชนะศัตรู ความสามารถในการรบ ความองอาจสง่า ความมีตระกูลสูง และมีประเพณี ขนบธรรมเนียมดี เป็นต้น การบำเพ็ญความเพียรในทางธรรม และการบำเพ็ญ ความเพียรในการให้ทานมีปรากฏอยู่ในมหาชาติคำหลวงมากมายและเด่นชัดมาก เพราะเรื่องนี้เน้นเรื่องทานบารมีของพระเวสสันดรตั้งแต่ประสูติจนกระทั่งทรงพระ เจริญวัย และระหว่างที่พระเวสสันดรประทับอยู่ในป่าก็ได้ทรงบำเพ็ญความเพียรใน ทางธรรมอยู่ตลอดเวลา

5.5.1 การบำเพ็ญความเพียรในทางธรรม

5.5.1.1 พระเวสสันดรเสด็จไปอยู่ป่า และไต่ทูลขออนุญาต

พระราชมารดาเพื่อทรงบรรพชาเป็นนิกบวช พระราชมารดาก็ทรงอนุญาต แสดงว่า พระองค์ทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ และทรงมีความเพียรในทางธรรมอยู่ตลอดเวลา "ซกัเสด็จสู่สมเด็จเอกอรคชนนีนาง ไหว้วาทางคยัคค เพื่อไหยอมแกตนตั้งงพรต เปนคาบศบรพชา"

5.5.1.2 พระอินทร์ได้ใช้ให้พระวิษณุกรรมลงมาสร้างบรรณศาลาถวาย พระเวสสันดรหนึ่งหลัง และพระนางมัทรีกับสองกุมารอีกหนึ่งหลัง เมื่อทั้งสี่พระองค์เสด็จมาถึงก็มีที่ประทับ พระเวสสันดรก็ทรงบรรพชาเป็นคฤหัสถ์ที่ แสดงว่าทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ที่จะทรงบำเพ็ญความเพียรในทางธรรม

...ซึกัณลัคคัณแฉงแครงเครื่องอันบริสุทธี ทุสุพรณออกแล...ซึกัทรงยุ่าฝาด
รามทวาจิร เครื่องทรงศีลเป็นคาสแล...ซึกัฟังพาคอชินะจรรณหนึ่งป่า
เปลื้องพระพาหุขางเคียวออกแล...แลวทาวซึกัทรงชฎามณฑล ถวสพีตรบริสุทษ
นูน...ซึกัเอาเพศบรรพชิตเป็นถาลิทธิสถุทธิแล...ซึกัทายทัตจจรคบทออก
สูนออกบรรณศาลาถยน...ซึกัเกศปรีการมย ชินชมบรรพชิตเพศ อันพิเศษ
พิสุทษนั้น...

(กัณทวนประเวศน์ หน้า 113)

5.5.1.3 พระนางมัทรีและสองกุมารก็ทรงบรรพชาเป็นคฤหัสถ์และ
คฤหัสถ์ตามพระเวสสันดรด้วย

"นางก็อรเอาพระณวช บวชเป็นคฤหัสถ์ โสคแล...จำเนียรนางก็บวช
สองราชเอารส เป็นคฤหัสถ์คฤหัสถ์ โสคแล"

(กัณทวนประเวศน์ หน้า 114)

5.5.1.4 เมื่อซุกกเคินป่าแล้วก็ออกปากถามถึงทางไปเขาวงกต
ตลอดทาง ซุกกก็กล่าวถึงพระเวสสันดรว่า เป็นผู้ทรงบำเพ็ญความเพียรในทางธรรม

"ป่าโคคาลโคขาว ทาวซุกกล่าวคลงจรรณ...ยงงพราหมณณรณงงกว่า
เขายงงป่าอาทวา"

(กัณทซุกกบรพ หน้า 131)

5.5.1.5 ซุกกได้กล่าวสรรเสริญพระเวสสันดรไปตลอดทางเพื่อ
ว่าผู้ใดโคอินจะโคเข้าใจว่าซุกกมาโคไม่โคมาราย จะโคบอกหนทางให้ ซุกกโคได้กล่าว
ยกย่องพระเวสสันดรว่าโคเป็นโคแห่งจรรณ

"พญาจรรณพนแพง โครุแห่งแชนไป...กรุงไผทโคกรมก้อหล้า ใจเพื่อยฟ้า
ท้าวทวน...อาจให้ศุขสำราญแกโคกย ที่ตองโคถกลววแกลน"

(กัณทซุกกบรพ หน้า 131)

5.5.1.6 ในที่สุดพรานเจตบุตรได้บอกทางไปยังเขาวงกต
ให้ชุกทราบ และโคกล่าวสรรเสริญการบำเพ็ญความเพียรในทางธรรมด้วย

5.5.1.6.1

...คุกรพราหมณ์ เขาชยวงามล่อ คาคำถมอหมิ่น ไมไล้หินหอมจ...
สมทรยกคันธมาทน์ โดยคามอาทิสวคนธ์...ตุรมวลโคแดนราช พระบาท
แพศยันคร... กับสองอรหนอเนา มัทรีเกลลากษัตริย์...ทรงเพศช้อยเถื่อน
งามเงื่อนพรมเพียงพรม...ลบศิวภักศมบรรษัฏของชฎาธาร...ภักสังวาร
นุ่งหุ่งเสื่อ ไสยาศนเหนือแผนดิน...ปรคิตินเงื่อนปรเตยก ไหวไฟเพกเปลว
เปลง บำเพญเพงพชรธรรมอยุั้น...

(กัณฑ์ลวณวัณณา หน้า 141)

5.5.1.6.2

...ค้ำวโคหินทรรษาโมทย ค้านนโนโพธิสำนักนิ...ค้วยลฐรักแลเมียมิ่ง นัก
ธรรมยั้งใจบุญ...ออกุสควยเพศุพต จุาศีลสงคมาเทอง...เดกองกณทวิชี
โมลีเทอกชฎาธาร...ส้ารฎูปลยวเปลาอาศน์ แปกเผื่อคาคคาคูรอง...
โหมกณทกองสการ์ อางองคอารียปรเตยก ทั้งวิเวกวักกรรม อยุั้น...

(กัณฑ์ลวณวัณณา หน้า 142)

5.5.1.7 เมื่อชุกทราบเดินทางต่อมาก็พบพระอรุณจตุตถาซึ่งตาม
พรานเจตบุตรได้บอกทางให้ พระอรุณจตุตถาก็ได้บอกทางให้ชุกทราบ เหมือนกับที่
พรานเจตบุตรบอก

... ฟุ้งแหทชีพราหมณ์	เขาชยวงามทังงแห่งทังน
ไมไล้ขอแสร้งกัน	ทางทางพรรณไชชจร
มีนามแต่อาท	คันธมาทน์ศิขร
ที่โคทานภูษ	แพศยันครราชา
เสด็จควยสองกุมาร	ลฐสคสงสารโสภา
ทรงบุรพชฎาสา	ชรในพนาไลย
หอกเลาชฎาธาร	ภักสังวารบุชไฟ
แผนหลาสำนองไผท	นุ่งหุ่งเสื่อไททานทรงธาร
ไหวไฟใจวิเวก	เงื่อนปรเตยกศรียอารีย
ชขวมายโกถสถาน	พิศาลพพรำเห็นแสดง...

(กัณฑ์ลวณวัณณา หน้า 159)

5.5.1.8 พระเวสสันดรตรัสแก่พระอินทร์ที่จำแลงกายมาเป็นพรามณ์ว่าพระองค์ทรงเพียงแต่ในทางธรรม และได้ทรงบำเพ็ญทานบารมีอยู่เสมอ

...คุณพรามณ์ นกสิทธี...อันว่าผู้มีจิตริใจธรรม...ก็มีมิตถุหิตให้แล้ว...ซึ่งเมียบทวารเทพานุทางธรรม...แก่ทานผู้มาแสงสมพองใจขอ...อันว่าผู้จะขอยุคทานบารมีทั่วฟ้า ทั่วแหล่งหลาเมืองคน...ใจก็มิมีจิตจลลัดถึง ในที่จะให้เมียมิงยอดสงสาร...

(กัณฑ์ถักรบรพ หน้า 271)

พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญความเพียรในทางธรรมอยู่ตลอดเวลา จนกระทั่งได้พระนามว่า "พระผู้ทรงธรรม, พระมหาสัตว์ทรงธรรม, หน่อโพธิญาณผู้อารี, ผู้ศุลาवलงกรรม, ผู้จงจำเรอญุธรรม, ไทธิราชทรงธรรม, จอมทรงธรรมและผู้มีจิตริใจธรรม เป็นต้น

5.5.2 การบำเพ็ญความเพียรในการให้ทาน

5.5.2.1 เมื่อพระเวสสันดรเสด็จออกจากครุฑพระราชมารดา ก็ลี้มนพระเนตร เหยียดพระหัตถ์และตรัสแก่พระราชมารดาว่า ขอพระราชนิทรพิชเพื่อประทานให้แก่คนทั่วไป

...อันว่าพระมหาสัตว์ เมื่อออกจากครุฑพระมารดา ก็ทอดนโยนาดิมพลัน...ก็เหยียดพระหัตถ์ ก็ตรัสพระวาจา...ข้าแต่พระมารดา ทรพิชอันใดมีมาชาจะขอให้ทานผู้คนนี้ จงพลัน...อันว่าพระมารดาเจ้า จึงหยิบเอาทรพิชพันตำลึงให้ถึงมือเมื่อนั้น...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 27)

5.5.2.2 นอกจากนั้นยังทรงรำพึงว่า ถ้าใครมาขอพระหัตถ์พระเนตรหรือขอพระองค์ไปเป็นทาส พระองค์ก็จะเสด็จไปเป็นทาสผู้นั้น แสดงว่าพระองค์ทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ที่จะให้ทั้งทานภายนอกและทานภายใน

...อันว่าท่านภายใน คกรเราจะให้ตามผู้ใดจะมาขอ เราก็จะยอมยกให้ตามใจมัน... แม้นผู้ใดจะปราถนา จะมาขอซึ่งดวงใจ เราก็จะให้ทั้งใจมัน... ถ้าผู้ใดจะมาอาเพศ ขอนโยนเนตรเรา ก็จะเอาให้ตั้งใจจง... ถ้าผู้ใดจะประสงค์จะมาปลงขอเอา ตัวเราไปเป็นทาส ก็ตามแต่จะปราถนาเอาไป...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 28)

5.5.2.3 เมื่อพระเวสสันดรประสูติ พระเจ้ากรุงสมุชชัยได้ ครีเสีให้หาพระนมที่หน้าตาหมคจก และมีน่านมรสหวานให้มาเป็นพระนมของพระราชโอรส และพระราชทานบริวารที่เกิดขึ้นเดียวกันกับพระเวสสันดรจำนวน 60,000 คน และได้พระราชทานทัมทรวงแก่พระเวสสันดรด้วย พระเวสสันดรจึงเป็ลื่องเครื่องประดับนั้นประทานให้แก่พระนมทั้งหลาย พระราชบิดาจึงโปรดให้ช่างทองทำใหม่ พระเวสสันดรก็ประทานไปอีก

...ซึก็ให้ประดับทัมทรวงองค์ แด่พระนุทรงธรรม เมื่อนั้น... พระโพธิสัตว์ก็เป็ลื่องเครื่องประดับทัมทรวงองค์ ก็บุรจรงปลงให้ทานแด่พระนมทั้งหลายไป เมื่อนั้น... อันว่าพระบิดาก็มาไซ ไหช่างทองจำลองพลัน แลวพระนุทรงธรรม ก็พระราชทานไปดงนี้...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 28)

5.5.2.4 เมื่อพระเวสสันดรเสวยราชสมบัติ ได้พระราชทานทรัพย์วันละหกแสน

"อันว่าพระมหาสัตว์ทรงธรรม ก็จำหน่ายทรัพย์เป็นทาน เป็นประมาณวารละหกแสน"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 29)

5.5.2.5 พระเวสสันดรพระราชทานช่างปัจจัยนาคให้แก่พราหมณ์ชาวเมืองกลิงคราษฎร์

5.5.2.5.1 "ข้าแต่พระองค์ผู้มณพิภพสี่พิ กุษาทั้งหลายนี้จะขอหัดดีรทันปัทยนาท ขอพระองค์จงประสาทประสิทธิ จงสำเร็จกิจแห่งพระโพธิญาณ เล่าเทอญ"

5.5.2.5.2 "ในเมื่อท้าวธทรงประสาทศรัทธา
อันว่าแผ่นดินสุธา อันใหญ่หนาก็จลาจล'เมื่อพระทศพลญาณ ทรงพระราชทานปตย
เมื่อนั้น"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 32)

5.5.2.6 พระเวสสันดรทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ที่จะพระราช
ทานทานภายใน (อชดตักทาน) อีก

...ปางนั้นพระบรมวงษ์ องค์พระแพศยันคร ตรัสว่าแก่นักการเราเบิกบาน
สำราญใจ ควยเรามาให้ช่างแกว แล้วบัดนี้ยังแต่อชดตักทาน เล่าแล...
...หทัยมังษะโลหิตพระเกษไนยเนตรแห่งเราก็จะยอ คนขอโดยมันหมายเงิน
ทองของนอกกาย บยินแล
...แกวมุกดาไพโรหุรีย์แสงใสให้ไม่อิมองค์ศรัทธา ทั้งทักขิมพาหุเราก็จะตัดให้
ไปเล่าแล...แมเราแลเห็นยาจกมาแต่เราชื่นชม ในอารมณ์หวนไหว...
เรายออินใหญ่ล้นสุทธานุบารมี แมทวยชนสี่พีจะมาชุกที่รับ ฤาพิพาทขนิยเรานั้น
ก็ทามใจเล่าแล...แมจะปราถนาออกปาก จะแบ่งบันหันเจ็ดภาค เรามเห็น้อย
ทาน โสคแล...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 37-38)

5.5.2.7 เมื่อพระเวสสันดรพระราชทานช่างปัจจัยนาคไป
ทำให้พระองค์ต้องเสด็จออกจากพระนคร

5.5.2.7.1 แต่ก่อนที่พระองค์จะเสด็จเข้าไป
พระองค์ทูลขอพระราชทานสัตตสกลมหาทานจากพระราชาบิดาพระราชมารดา เพื่อ
พระราชทานแก่คนทั่วไป

...อันว่าพระมหาสัตว์ ตรัสทุกถวนชน ว่าทานผู้นอนปุรน งคเรว...แต่พอเรา
ยอยก สัตตสกลมหาทาน ชูก็ให้จัดแจงการ ทั้งช่างมารดาจารย์ชาหญิงชาย
โภชนทั้งหลาย สิ่งละเจ็ดร้อยครบครัน แล้วเสด็จไปพระตำหนักนิเวศเทที่
เมื่อนั้น...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 38)

5.5.2.7.2

...แหวนด้วยหอยเสนา มาเกล้าเกล้า... เพื่อปรีติยา คเณศ ซึ่งสวดสวดกตคุณา รตนนุ
 ...ธกัณฐ์มีัญชานา อวรวรติราช แกศหยาตยา มาตยทกหมื่น... ดั่งนี้... สูดรวมใจ จง
 ไหว้แด่คุณมัทธา นนนเทอญ... จงให้เหล่ากลนกลาแกมมัทธา นนนเทอญ
 ... จงเอาอรนอวยแกมมัทธา นนนเทอญ... อาสูทงหลาย จงให้แต่คเ
 นนนเทอญ แล...

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 61-62)

5.5.2.7.3

...ช่างแต่งมาแต่งเรื่อง	รฤรคัมภ์ แต่งแฮ
นางแฉนางกระษัตริย์	แต่งไว
วรวถนทนายสาวกับ	ทนายบ่าว เลานา
เจ็ดเจ็ดร้อยชั้	ชื่อให้สวดสวดก อนนเลศแล...

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 62)

5.5.2.8 พระเวสสันดรโคตพระราชา ทานสองกุมาร แก่ชชก

5.5.2.8.1

...คุณพรหมณนักสิทธิ์... อันว่าคุณมีจิตจรใจธรรม... กับมีครุทธิให้แล...
 ลูกท้าวแหวนท่งสอง... แก่ทานคุณมาแสงส่องใจขอ อันว่ากณยอุยอกทาน
 ขาวมีทวฟ้า ทวแหล่งหลาเมืองคน... ใจก็มีจินจลลิ่ง... ในที่จะให้ลูก
 รักยิ่งสงสาร...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 191)

5.5.2.8.2

...อันว่าพระมหาสัตว์ ครนนธิให้สองกุมาร ไปเป็นทานแก่พรหมณ แล
 แล... ทาวุทธิก็เกศบุริคาภิรมย์ ชมชื่นเห็นทรรษา ก็มีอภัยสรวัยควยคว่า ดั่งนี้
 คุณจริงอันว่าทานกัให้ควยดี เพื่อสองกุมารกุมารี่กูร์กนัก กูก็จะชักให้เป็นทาน
 ควยงายนน...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 205-206)

5.5.2.9 พระเวสสันดรพระราชนางมัทรีแกอินท-

พราหมณ์

...คุณพราหมณ์นักสถิติ... อันว่ากษัตริย์มีจิตจรใจธรรม... ก็บมีครรหิตให้แล...
ซึ่งเมียบทาวเททานทางธรรม... แก่ทานบุญมาแสงสมพองใจขอ... อันว่ากษัตริย์จะ
ขอยกทานบารมีหัวฟ้า หัวแหล่งหลาเมืองคน... ใจก็บมีจินตจลลสังสิง...
ในที่จะให้เมียบึงยกคสงสาร...

(กัณฑ์สักรบรรพ หน้า 271)

5.5.3 ความกล้าหาญในการช่วยเหลือ

ในมหาชาติคำหลวงมีตอนที่พอจะอนุโลมจัดเป็นความกล้าหาญในการ
ช่วยเหลือ ได้แก่อนที่พระนางมัทรีขอตามเสด็จพระเวสสันดร ไปป่าควย เพื่อคอย
ช่วยเหลือหาผลไม้ให้เสวย พระราชสวามีจะไต่ทรงบำเพ็ญกรรมด้วยความสะดวก
สบาย แสดงว่าพระนางมัทรีทรงห้ำหั่นพระทัยแน่วแน่ที่จะตามเสด็จไปควย พระนาง
มัทรีได้กราบทูลพระสวามี ดังนี้

...จะให้พระองค์จรแต่ในคงผู้เดียว เสด็จเปลี่ยวผิดไป... เสด็จบุตรทาง
โค ขาบาทจักไปตามองค์... ขาขอยขอตามตัก เสียดชีวิตบุญมีกิจองค์... แม่พลัด
พราจากพระองค์ ชีพมวดยมอดลงประเสวีรัฐกว่ายัง... แม่มวดยควยอัครี
ประเสวีรัฐตีความชื่นชม แม่จากจุมพล ทุกขณพนประมาณ...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 40)

การที่จะบำเพ็ญความเพียรในทางธรรม และบำเพ็ญความเพียรในการ
ให้ทานนั้น จะต้องอาศัยเหตุการณ์ที่ทำได้ยากยิ่งอยู่หลายประการ เช่นจะต้องเป็นผู้
ที่ไม่มัวเมา หรือไม่ลุ่มหลงต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด จะต้องมีความตั้งใจเด็ดเดี่ยวแน่วแน่
เพราะการบำเพ็ญความเพียรในทางธรรมนั้นจะต้องขมและบังคับทั้งร่างกายและจิตใจ
ของตนเองหลายประการ ส่วนการบำเพ็ญความเพียรในการให้ทานนั้น ก็จะต้องตัด
กิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะ ซึ่งเปรียบเหมือนกับไฟสามดวงออกไปจากจิตใจให้
ได้ เมื่อตัดออกไปได้แล้ว ก็จะบำเพ็ญทานได้โดยสะดวก เหมือนกับไม่มีทานบมมากขึ้น

ความดีหรือการบำเพ็ญทานนั้นจะได้ไหลไปได้โดยง่าย ถ้าหากว่ายังมีต้นหาคือความ
 ยากได้ ความโกรธ ความมัวเมาอยู่ก็เปรียบเหมือนกับเป็นทวนบคอยกันไม่ให้
 ความดีหรือการบำเพ็ญทานไหลไปได้ ความเพียรเหล่านี้ไม่ต้องอาศัยกำลังกาย
 เหมือนความเพียรในการรบ แต่ต้องอาศัยกำลังจิตหรือพลังจิตเป็นอย่างมาก จึงจะ
 บำเพ็ญได้สำเร็จ ต้องทำด้วยความแก้แวกกล้าใจ เอาจิตเข้าศึกคือกิเลสให้ได้ มี
 พลังจิตเป็นความสามารถในการบำเพ็ญธรรมและทาน เมื่อตั้งใจแน่วแน่ มีความ
 หนักแน่นที่จะบำเพ็ญธรรมและทานแล้ว ก็จะทำให้ศัตรูคือกิเลสเร่าร้อนและพ่ายแพ้
 ไปในที่สุด ในมหาชาติคำหลวงนี้พระเวสสันดรผู้ทรงบำเพ็ญธรรมและทานนี้ ทรง
 อยู่ในตระกูลสูงเป็นถึงกษัตริย์ และมีประเพณี ขนบธรรมเนียมดี เรียกว่าเป็น
 สุขุมลาชาติ คือมีชาติตระกูลที่ละเอียดอ่อน

อนุภาวะ หรือการทำท่าทางของวีรชนนี้ ในมหาชาติคำหลวงไม่เห็น
 เค้นซัก เพราะมหาชาติคำหลวงมีขอบหละคร ใช้สำหรับสวดเท่านั้น แต่เมื่อได้ฟัง
 หรือได้อ่านแล้วก็จะเห็นภาพตาม เช่นพระเวสสันดร พระนางมัทรีและสองกุมาร
 เมื่อบำเพ็ญเพียรอยู่ในป่าก็ได้แสดงความหนักแน่น มั่นคง มีความกล้า ความเสีย
 สละ และแสดงความฉลาดควย เพราะวีรชนเกิดโดยความอุทสาหะ (ความเพียร)
 ความตั้งใจแน่วแน่ ความไม่เกรงกลัว เสียใจ ความไม่พิศวงสงสัย และความไม่มี
 โมหะ (ความหลง)

ส่วนวยกิจารี หรือเหตุอุคหนุนส่งเสริมของรสนี้ ในมหาชาติคำหลวง
 เป็นเรื่องของความเพียรในทางธรรม หรือความเพียรในการให้ทาน ดังนั้นเหตุ
 ที่อุคหนุนส่งเสริมของรสนี้คือความมั่นคง ความตั้งใจมั่น ความเพียร ความสามารถ
 และการพุดจา

5.6 ฃยานกรส

ฃยานกรส คือรสนแห่งความกลัว มีความกลัวเป็นสตาปีภาวะ ฃยานกรส
 เกิดโดยวิภาวะ หรือเหตุการณ์ที่ปรากฏ ใดแกใดยีนเสียงฉิคปกติ เห็นภุคตีปีศาจ

สะคุงกลัว หวาดเสียวเพราะเห็นหมาป่า นกฮูก และการไปสูบ้านร้าง ป่าเปลี่ยว เห็นหรือได้ยินเรื่องของญาติพี่น้องถูกฆ่า หรือทองโทษถูกจองจำ เป็นต้น ใน มหาชาติคำหลวง สองกุมารได้เห็นรูปร่างท่าทางและได้ยินเสียงของซุกกัทรอง สะคุงกลัว สองกุมารมีพระกายสันตวยความกลัวซุกกั การเดินทางอยู่ในป่าเปลี่ยว ก็น่ากลัว สองกุมารถูกซุกกัผูกพระกรลากจูงไปในป่า เมื่อพักแรมอยู่ในป่าก็ผูกพระกรสองกุมาร แมแต่เวลาบรรทมหลับ และใ้บรรทมไ้ตนไม่ ส่วนตัวเองขึ้นไปนอน บนต้นไม้ ซุกกักลัวสุนัขของพรานเจตบุตรและกลัวพรานเจตบุตรควย

5.6.1 คื่่นก่อนวันที่ซุกกัจะมาขอสองกุมารนั้น พระนางมีทรีทรง สุนิร่าย เป็นความฝันที่ใ้พระนางมีทรีกลัวและไม่สบายพระทัย

...อันว่ากรทยชายผู้หนึ่งคำ คุกๆ โสคแล... บุงผ้าแดงเพียงเช่า เกี้ยว เห็นโอเลาคูแคง เห็นสยบแสงงกว่าชื่นแล... มันหักดอกไมแคงแ่งสองหู เห็นอุคสุกว่าชื่นแล... มีมือถือคบายกลา อวดคๆ คำราม คำรุนแรงปามปิงมา ควยควนแล... ก็เขายังบรรณศาลาอาศรม มีที่นางพญานชมอยู่บนน... จึงกร หัวชฎากัเกษนางนารณนแล... จึงจะทรไปหยาย ควยอานุภาพกัดังมัน โสคแล... ผู้ลั้ให้ตากทนอยยค ทรคยคควาดินคูนอนอยู่แล... ในเมื่อนาง ร่องวูยววาย มันก็ควักเอาพระเนตรทงสองฝ่าย บมิขามโสคเลย... แลวมันก็เอาทาวตบัก คัดพระหัตถ์นางพญา หงงุชายชวาชาคูแล... แลวมัน ก็เอาอรหัวอกออกสองภาค ใ้ล้าบายกกลางคินคินคาวแล... แลวมันก็เชือกเอา หัวใจนาง เลือดตกพลางสรสลก แลนฉวยฉกพาไปบอยแล...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 180)

5.6.2 เมื่อซุกกัไปถึงอาศรมของพระเวสสันดร พระเวสสันดร จึงใ้พระชาลีออกมาต้อนรับซุกกั ซุกกัล้บทำเสียงคุกคามพระชาลี เพราะต้องการ จะใ้กักลัว

...ส่วนซุกกัจารย์ ก็เลงลลาลูกล่อก เหลือกทามยงอยงคล ยสุราชาชาลี กุมาร โสคแล... นึกในใจคังนี้... โออะอุนี้ชรอยลुकพระราชาชาลี ชื่อชาลีนี้มียา เลย... มากจะกลาวคูกคาม คำรามแหทหวปี จึงชาลีนี้กลวูก โสคเทอญ ... พุราหมณก็เปียสรสรานสนนทับ คีคมีอถุถับเถาสริวิ ทำหนานูวาวเวพนอย ๗ มิงอย่าไ้มาชวาวมาชวาว หลีก ๗ ทางที่กจะไป นิวลีน... เจ้าชาลีก็หลีกหนี กลววพยงฉีลูกไหลแล...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 186)

5.6.3 พระชาลีจึงเห็นรูปร่างหน้าตาและท่าทางของชูชก ก็ยิ่ง
กลัว

5.6.3.1 "เจ้าก็หลยวแลคองคาศพพ สบสรรพางคพราหมณ
นน... เจ้าก็เห็นปรตัยกษ อนนอัปลักษณสิบแปคแห่ง ร่ายพนนแพงฝูงคนโนโลกยนี้
... ส่วนชูชกไปงกงงรร เทบสทานอนนรเสคัจจอยูนน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 186 - 187)

5.6.3.2 "รอยรูปักษบรู แปรเพศผู้เผือกลวกวาชื่นแล
... แมมีผู้ถามว่า พราหมณผู้นี้คนถายักษ บมีรูจักเฉลย โสคเลอย... กินเนื้อเลือด
เต็มปาก พยงพุงครากบอาย อิมเลอย"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 209)

5.6.4 สองกุมารทรงชอนพระองค์ในสระบัว เพราะตกใจกลัว
ชูชกวาจะมาพรากพระองค์ไปจากพระราชาบิดาและพระราชมารดา
"พระราชากุมารทงสองก็เร้นรอก ชอนชอนโนตระพงง แลน้ำบงทวบวบงงเกล้า
เพื่อสองเจ้าตกกหมาบ่าใจหาย เพราะกอลววยยวพราหมณจะมาทหายตนไปโนที่นน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 195)

5.6.5 พระชาลีทรงได้ยินพระสุรเสียงของพระราชาบิดาตรีศเรียก
ก็ทรงนึกว่า ถ้าพระองค์ไม่เสด็จขึ้นจากสระ พระราชาบิดาก็จะถูกชูชกกล่าวหาต่าง ๆ
พระชาลีจึงไม่ยอมให้พระราชาบิดากลัวชูชก จึงเสด็จขึ้นจากสระบัว

"ส่วนเจ้าชาลีกุมารก็รำพึง คงจึงพราหมณนี้ ฌแลมนนจักทำทัณฑ์ ถึงสิ้นกรรมก็ตี ญ
ก็บมีอจให้พระราชาชื่อนี้ชานเฒ่า เจ้ากณบงงเกอคหวว กลววแกภัยพราหมณคา
ชางเถารายรากทำโทษ โดยกริ้วโกรธใจมนน โสคเทอญ"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 198)

5.6.6 พระชาติหุลพระราชาบิดาว่าที่เสด็จลงไปซ่อนในสระบัวนั้น ก็เพราะกลัวชูชก "อันว่าเจ้าชาลีกุมาร ก็สนองพระราชโองการพระราชบิดา คงนี้ ข้าแต่พระบาท ชื่อว่าสัตว์ชาติทั้งหลาย ย่อมกลัววแก่ความตายอนนจะมาถึงตน พนยอมชวนชวายที่จะฉายเอาตนรอดได้"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 199)

5.6.7 สองกุมารถูกชูชกเมียนที ท่องหนีไปหาพระราชบิดาด้วยความกลัวชูชก "เมื่อนั้นสองกุมารกุมารี่ ทนแก่พราหมณ์ตีบมิได้ ร้องไห้เล่นหนี พลง โสคแล...ก็เล่นไปรรงงผงงไปรรว กลวพราหมณ์ตีพราหมณ์คา คนนคง ป่าไปยงิ่งสำนักนี้พระมหาสัตว์ โสคแล"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 207)

5.6.8 สองกุมารมีพระกายสิ้นด้วยความกลัวชูชก "ราชกุมาร "ราชกุมารทั้งสองมีทวารสนนรรวคัจจวไก อนนทหายไมคองไลตามตีก็เล่นหนี โสคแล...สองเจ้าก็ไปรรงงสรงควยพลนน ยงงบรรณศาธา แห่งสำนักนี้พระมหา บรุชเสด็จยูนน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 244)

5.6.9 ชูชกให้สองกุมารบรรทมไตคนไม้ ส่วนตัวเองขึ้นไปนอนบนต้นไม้ "ส่วนชูชก เหตุกระคกอยววาน กลววมฤคพาลพาช เจ้าก็ผาดลคิก ปีนปายพฤคชอยูนน...กินอนนในแมกไมฝฝอ ฉ่ายูกหอตนตคค อยุโสค"

(กัณฑ์มหาธาธาบรรพ หน้า 283)

5.6.10 ชูชกกลัวสุนัขของพรานเจตบุตร และกลัวพรานเจตบุตร
ควย

5.6.10.1 "หมาเจตบุตรพวพรังงพรอม ตามเหาหอม
หวงไป...ขึ้นอาศรมไม้แมก พอแลวกกจุน...เถาทรชนชวชน สระอันออกร่องรำ
ศัลย์"¹

(กัณฑ์ชูชกบรรพ หน้า 131)

5.6.10.2 "อันว่าพราหมณ์ ครั้นไคยีนคำเจตบุตร สุต
อันกล่าวกล่าว วาจะฆ่าชีวิตตนเสีย เมื่อนั้น...ก็ระคกตกใจ กลววแกมรณยาน-
คราย ที่จะฉิบหายวายวอดคนน"

(กัณฑ์ชูชกบรรพ หน้า 136)

การที่ตัวละครต้องเดินทางอยู่กลางป่านั้น น่าจะเกิดความกลัวเพราะ
ในป่านี้มีทั้งสัตว์ป่าที่ดุร้าย มีผีปีศาจและเสียงของสัตว์ และแมลงต่าง ๆ ซึ่งทำ
ใหญ่เดินทางเกิดความวังเวงใจ และเกิดความกลัวในที่สุด แต่ป่าในมหาชาติ-
คำหลวง ไม่ว่าจะเป็นป่าเล็กหรือป่าใหญ่ที่ชูชกเดินทางผ่านไป ล้วนแต่เป็นป่าที่
น่ารักนรมย์ กวีบรรยายให้เห็นความสวยงามของป่า ความร่มรื่นของป่า จึงทำ
ให้ไม่เกิดความกลัวเลย ป่าในบริเวณอาศรมของพระเวสสันดรนั้นก็ไม่น่ากลัวเช่น
เดียวกัน ทั้งนี้เพราะตอนที่พระวิษณุกรรมลงมาเนรมิตบรรณศาลาชั้น 2 หลังจากนั้น
ไคยีนผีปีศาจเนืองกที่มีเสียงน่ากลัวไปโพนจากอาศรมดังบรรยายไว้ดังนี้
"อันว่าพระพิศวงกรรม ก็ยงงไปศางผีเสื้อเนื้อแลนง อันมีเสียงตรคกฟังกัก บมีให้กัก
โหลง บมีโหลงรังมีรงม ก็ขับหนีจากอาศรมพระศรีสรรเพชญ์ ที่ท้าวชเลศัจจอยู่
นน...แล้วรก็คลาไคลสู่ที่ไพชยนต์สถานแห่งทานแล"

(กัณฑ์วนประเวศน์ หน้า 112)

¹ ตัวอย่างนี้ปรากฏว่าจัดอยู่ได้ทั้ง 2 รัช คือ ภายนอก และหาศยรช
ซึ่งขึ้นอยู่กับบทบาทของบุคคลในเรื่องและอารมณ์ของผู้ฟังหรือผู้อ่าน กวีชูชกแสดงอาการ
กลัวผู้รับของหรรณเจตบุตร ส่วนผู้ฟังหรือผู้อ่านได้เห็นกิริยาอาการความกลัวของชูชก
ทำให้เกิดความขบขัน

อนุภาวะหรือการทำท่าทางของตัวละคร ในมหานาคาคำหลวง บุคคลในเรื่องเมื่อมีความกลัว ผู้ฟังหรือผู้อ่านก็จะเห็นภาพใตงายกวารสอื่น ๆ เช่นเมื่อสองกุมารเกิดการสะอึกกลัว ก็จะมีอาการตัวสั่น ดังบรรยายว่า "ราชกุมารทั้งสองมีทวารสนนรรวาคูจตัวโก" เช่นนี้

ส่วนวชิการีนัน ในมหานาคาคำหลวง บุคคลในเรื่องจะมีอาการสะอึกกลัวตัวสั่นอยู่เสมอ เช่น สองกุมารกลัวชุกมาก จนกระทั่งต้องหนีไปหลบซ่อนในสระบัวเป็นต้น

ภยานกรสมี่ 3 อย่างคือ เกิดจากการหลอกลวง เกิดจากการลงโทษ และการขู่ให้กลัว ในมหานาคาคำหลวงเกิดจากการลงโทษและการขู่ให้กลัว ดังเช่นพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมารต้องเกิดความกลัวขึ้นก็เพราะถูกลงโทษ พระเวสสันดรถูกเนรเทศออกจากพระนคร จึงทำให้ทั้งสี่พระองค์ต้องไปเผชิญความทุกข์ยาก ความลำบาก ความไม่สะดวกสบาย และความน่ากลัวต่าง ๆ ในป่า แต่ส่วนใหญ่เป็นความน่ากลัวที่เกิดจากคนแทบทั้งนั้น ส่วนการขู่ให้กลัวนั้นมีปรากฏตอนชุกชุกสองกุมาร เป็นต้น

5.7๑ พิกัตสรต

พิกัตสรตคือรตชัง รตชยะแขง รตรังเกียจ มีความข้งและความเปื้อ เป็นสถาปีภาวะ พิกัตสรตเกิดโดยวิภาวะ (เหตุการณที่ปรากฏ) คือการไคยินไคเห็นสิ่งที่ไม่ชอบใจ มีสิ่งสกปรก สิ่งที่ไม่ปรารถนา หรือเล่าเรื่องสลคใจเป็นต้น ในมหานาคาคำหลวงนั้น มีปรากฏคือสองกุมารไคยินและไคเห็นชุก และจะต้องไปกับชุก เป็นสิ่งที่สองกุมารไม่ชอบ ไม่ปรารถนา ความฉนร้ายที่พระนางมัทรีทรงพระสุบินในคืนที่วันรุ่งขึ้นจะออกหาอาหารและวันนั้นชุกมาทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดร เป็นความฉนที่พระนางมัทรีไม่ชอบ เพราะทำให้เกิดความสลคใจ สะเทือนใจและหคหุใจ ชุกที่สองกุมารจนพระโลหิตไหล เป็นต้น

5.7.1 ชาวเมืองทุนวิฐเกลียดชังชุก เมื่อชุกออกจากหมู่บ้านจะไปทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดร จึงเอาไม้และก้อนดินขว้างปาชุกด้วยความเกลียดชัง

"อันว่าฝูงมหาชนทั้งหลาย ก็กล่าวแก่พราหมณ์ดังนี้ ว่าสุหนุพราหมณ์เคอ ขอทานทั้งหลาย หากให้เจ้าชุกนิบหาย จำงายพรากพระบุรี ทานนี้...มึงมาอยู่ในสถาน ที่จะขอทานโสคแล"

(กัณฑ์ชุกบรพ หน้า 130)

5.7.2 พราณเจตบุตรรู้ว่าชุกมารายไม้ไขมาตี คงจะมาทูลขอพระนางมัทรีหรือสองกุมาร ไมใช่ว่าจะมาแสวงธรรม จึงชุกว่าจะฆ่าให้ตาย แสดงว่าพราณเจตบุตรเกลียดชังชุก

5.7.2.1

...คงจริงพราหมณ์นี้มา เพื่อจะหวังแสวงหาลาภ ใช้จะมาด้วยสภาพแสวงธรรม อันอื่นเลอย...มึงจะมาขอเจ้ามัทรี นิบมีเจ้าชาติและกันหา สองพุงงารักราชนน...มากุจะฆ่าเถาแกกัจ ให้พินาศตนตาย วายชีวิตรในปานี้...นุญพราณคอนทรานทรานเขว้ไกล แทบคนไมที่พราหมณ์ อยู่นน...มนนก็ร้องวาเวอยพราหมณ์มาป คานนี้กัมิให้ชีวิตรมึงรอดเลอย...

(กัณฑ์ชุกบรพ หน้า 134)

5.7.2.2

...มึงมีคุณแคนโคลก ทำผิดโสรกก็จะถึง...มึงมาดูป่าใหญ่ สงัดใส่สงขาง...แลมึงมาแสวงหาตุกทาว มึงบุมิรุจักฝีมือมึงผู้ราว ถานเวอย...มึงนี้เคยจุนกุยางแฝงฝังง ทำเพศคงงี่ฆษา...ชีวิตรมึงมียาวเลอยกุกบอ ไออกำศคแกมาคูกอกบักศรี...มึงจะเปนผีบักนิณเถา มึงมีหันสังตุกเตาและเมียงมึง...

(กัณฑ์ชุกบรพ หน้า 135)

5.7.3 ชูชกเขียนสองกุมารจนกระทั่งพระโลหิตไหลออกจากพระ
ปฤษฎางค์ "ตามที่สองกำพร้า ต่อหน้าราชชนกตาย ด้าวแล...เมื่อนั้น หลวงสองภักดิ์
อ่อนคือสำลี ครันนพราหมณ์ก็ปริเป็นเลือดแล...อันว่าเลือดสองกุมารไหลออกสรสร
เมื่อเถาชูชกที่ทุกคายนั่น"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 207)

5.7.4 สองกุมารเสด็จพระคำเป็นในป่า จนฝ่าพระบาทถูกหนาม
ตำถูกหินบาดจนเป็นหนอง พุพองจนเลือดไหล "อันว่าสองตีนปานขาวโขน...แห่งเรา
พี่น้องนฤโทษทั้งสอง...อันบัดนี้หยอกหนามหนอง คาลพุพองเป็นเลือด...ก็เห็นบแห่ง
เลือดสักอนน...อันว่าเถาอาชรรมิ้งคยบ...ไล่ไปอยยบหนามหนา ภาไปอยยบหินงอน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 229)

5.7.5 พระเวสสันดรทูลตอบพระเจ้ากรุงศุภชัยว่า ทรงยกสอง
กุมารให้ชูชกไป แต่ชูชกเป็นคนใจร้าย นารังเกียจ ที่สองกุมารจนกระทั่งพระองค์เกือบ
จะทรงระงับพระโกรธไม่ได้

...อันว่าพราหมณ์ผู้ใดนั้นพองผีเลือด คือจะฉีกเนื้อเนื้อทั้งเป็นเป็นภักดิ์ คือจะ
ทำหักคอแลบดินเสียดกินเลือด...ที่สองเสมอเนตร นาสังเวชจนใจจะขาด
อาตมจยจนจะคราก แดกสองภาคทำลาย แลพอฮา...คุดโคบาลใจบาย
กุมารยวกำหราบรูนาววจำวังแล...เถากสีลาภโลก แบนีลโอบมกโค สม
พยาชิโรรูปราง พางบรางควานผีป่า ผูกทหาเทวโหลง ขึ้นจับโลงเหสีอกตา
หลอกลูก ตูแล...

(กัณฑ์ชฎิยบรรพ หน้า 323)

5.7.6 พระเวสสันดรทรงบรรยายต่อไปว่า พระนางมัทรีก็เสีย
พระทัยมากที่เสด็จกลับจากป่าแล้วไม่เห็นสองกุมาร จึงทรงสิ้นสติสมปฤติ "จงพิปราย
ประกาศ...แกชาแลนางน้องนางนงพาลภักดิ์ อนันมีทุกขลนลงลาญแสดง แห่งหญไทย
กุ่มกลม เลหุคคดอนนงขบสลบลงนนั้น"

(กัณฑ์ชฎิยบรรพ หน้า 323)

พิภัสสรลีในมหาชาติคำหลวงนี้ไม่ค่อยเด่นชัดนัก เพราะรสนี้เป็นรสแห่งความข็ง ความรังเกียจ ขยะแขยง ความเกลียดชัง รสนี้จะต้องทำให้ผู้อ่านหรือผู้เกิดความรู้สึกรังเกียจ ขยะแขยง เหม็น คลื่นไส้ตามการแสดงท่าทางของผู้แสดง แต่ในมหาชาติคำหลวงก็พอจะอนุมานจัดเป็นพิภัสสรลีได้บ้าง ดังที่ได้ยกตัวอย่างแล้วนั้น

อนุภาวะหรือการทำท่าทางของรสในมหาชาติคำหลวงไม่มี เพราะวามหาชาติคำหลวงนั้นกวีแต่งขึ้นเพื่อให้สวดหรืออ่าน ดังนั้นผู้อ่านจึงต้องสร้างจินตนาการเอง ส่วนนวยการีหรือเหตุอุคหนุนส่งเสริมที่ทำให้ผู้แสดงเกิดอารมณ์ความรู้สึกด้วยการเป็นลมชักแน่นิ่ง สลดใจ หรือมีเหตุการณ์ที่ทำให้สะเทือนใจ ได้แก่การที่สงกumarถูกชุกเขี่ยนตีจนพระโลหิตที่พระปฐมฐานค์ไหลปรี่ รสนี้เกิดจากความเกลียดชัง และจากความเกลียดชังนี้ทำให้เกิดรสแห่งความข็ง ความรังเกียจ ขยะแขยง ในที่สุด ดังนั้นในมหาชาติคำหลวงที่บรรยายถึงอุปนิสัยของชุกกว่าเป็นคนลโมเบเห็นแก่ได้ เห็นแก่กินนั้น ประกอบกับเป็นคนใจร้าย เขี่ยนตีสงกumarจนพระโลหิตไหล ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกชุก และเกิดความข็ง รังเกียจ ขยะแขยง ชุกเป็นอย่างยิ่ง

5.8 อัทภทรส¹

อัทภทรส คือรสแห่งความประหลาดใจ มีวิสมยคือความประหลาดใจ ความสงสัยสนเทห์เป็นสถาปปีภาวะ อัทภทรสมิ 2 อย่างคือ เกิดจากทิพย์และเกิดจากความสุข (อาันนทะ) อัทภทรสที่เกิดจากทิพย์ได้แก่ได้เห็นสิ่งที่ เป็นทิพย์เช่นเห็นเทวดา และที่เกิดจากความสุข (อาันนทะ) ได้แก่ความดีใจ

¹ รสนี้ตรงกับบรรณาลังการชนิดหนึ่งที่มีชื่อว่าอติศยะหรืออติศโยกติ คือการกล่าวเกินจริง เมื่อกล่าวเกินจริงจึงทำให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านเกิดความประหลาดใจ

ในมหาชาติคำหลวงมีรสแห่งความประหลาดใจอยู่หลายแห่ง และเป็นความประหลาดใจที่เกิดจากเห็นสิ่งที่เป็นทิพย์ เช่น เห็นอิทธิฤทธิ์ของพระเจ้าสิริத்தะที่เสด็จขึ้นไปเดินจงกรมอยู่ในอากาศ และเกิดจากความสุข ความดีใจที่กษัตริย์ทั้ง 6 องค์ทรงพบกัน และด้วยความดีพระทัยอย่างมากถึงกับถึงแก่วิสัญญาพากันหมดทุกพระองค์ จนกระทั่งร่อนถึงพระอินทร์ต้องบันดาลให้ฝนโบกขรพรรษตกลงมา เพื่อให้ทำให้ทุกพระองค์ฟื้นขึ้น

วิภาวะหรือเหตุการณ์ที่ปรากฏ คือการได้เห็นเทวดา ได้รับสิ่งของที่ต้องการตามปรารถนา การไปเที่ยววัดหรือโบราณสถาน เห็นที่ประชุม เห็นวิมานหรือวิจิตรสถานต่าง ๆ และภูเขา และมีการเล่นกลด้วย ในมหาชาติคำหลวงปรากฏว่ามีอภุคฺตรสที่เกิดจากเห็นสิ่งเป็นทิพย์ ได้แก่ฝนโบกขรพรรษบังเกิดขึ้น 2 ครั้ง อิทธิปาฏิหาริย์ของพระเจ้าสิริத்தะที่ทำให้พระเจ้ากรุงสิริสุทโธทนะต้องกราบบังคมถึง 3 ครั้ง พร 10 ประการที่พระอินทร์ให้แก่พระนางสมรรมสี พระเวสสันดรประสูติแล้วตรัสไต่ถามที่ แม่ช้างพาลูกช้างเหาะมาในท้องฟ้า แฉนดินแยกออกขนาดเท่าราชรถ แล้วหมุนให้พระเวสสันดรได้ทอดพระเนตรพระนครเป็นครั้งสุดท้าย แฉนดินไหว 4 ครั้ง เมื่อพระเวสสันดรทรงตั้งพระทัยจะทรงบำเพ็ญทานบารมี เมื่อพระราชาทานช้างปัจจัยนาค สองกุมารและพระนางมัทรี และอีก 2 ครั้งเมื่อกษัตริย์ทั้ง 6 องค์พบกัน ลมพายุพัดแรง เสียงบันไดตลอดถึงสวรรค์ชั้นพรหม เมื่อพระเวสสันดรได้พระราชทานสองกุมารให้แก่ชูชก เทพยดามาปกป้องรักษาสองกุมารในป่า พระอินทร์เนรมิตกายเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรีและหาฝนแก้ว 7 ประการ ส่วนอภุคฺตรสที่เกิดจากความพอใจหรือความยินดีเมื่อพระนางมัทรีทรงโสมนัสเมื่อทรงทราบว่าพระราชาผู้มีพระราชทานสองกุมารให้แก่ชูชกเพื่อหวังพระโพธิญาณและเมื่อกษัตริย์ทั้ง 6 องค์ทรงพบกัน

5.8.1 อภุคฺตรสที่เกิดจากเห็นสิ่งที่เป็นทิพย์

5.8.1.1 ฝนโบกขรพรรษ

5.8.1.1.1

...อันว่าหาแผ่นดินสุวรรณคีรีชื่อโฆษรพรรษชารา ก็ตกลงมาเมื่อนั้น...นำผืนนั้นมาให้แสง
 คุงทองแดงบมิเสรา ทรัพย์สินทวารณคณบอยุเลย...อันว่าคนทุ่งหลายผู้ใคร่ใ
 คุงองค ฝนก็ตกลงชมทวารอบศรีราพยพ สบสร พวงคนคนผู้ใครนนั้น...อันว่าคน
 ทุ่งหลายผู้ใดแลมีใจปรารถนา ฝนก็มาเมลดหนึ่งคองตนซึ่งผู้จงใจใครนนั้น...

(กัณฑ์ศพพร หน้า 7)

5.8.1.1.2

...อำมเรศสุรสำแดงพล ยุ่งหาฝนโฆษรพรรษ ให้ตกในสุโฆษรกระษัตริย์ทั้งหก
 นนั้น...บันไดคนผู้ใดแล ใครปรารถนาเพื่อจะอาบ เมล็ดฝนนั้นก็ชมชวบศรีราพยพ
 สบสร พวงคนผู้ใดฝน...แม้อันว่าหยาดทวนยเมลดฝน ก็ไปติดไปแปมคน คนผู้ไป
 ประสงค์ซึ่งจะอาบนนั้น โสคแล...เมล็ดฝนนั้นนกลึงกลอก ไหลกระหลอกเลื่อนไป
 คุจนาคางตกแต่ใบงกช มีอาการกำหนดเหมือนคองนนั้น...

(กัณฑ์ขัตติยบรรพ หน้า 330-331)

5.8.1.2 พระเจ้าสิทธัตถกุมารทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์

3 ครั้ง พระราชบิดาก็ถวายบังคมทั้ง 3 ครั้ง

...ข้าแต่พระมุนีนารถ ข้าเห็นพระบาทบุคคล แห่งพระศพลบพิตร อันพิจิตรรัศมี ธาตรี
 นำเกล็ดไถล เพื่อจะให้ไหวภาทเทพิล ในวันพระมุนินโรทยนนั้น...พระบาททรงสอง
 ฉลองขึ้นเหนือเกล้า ทวีเถกาทเทพิลนั้น...ข้าเห็นเสร็จ ใหญ่พระสรเพ็ชฌ์บว
 บาทแล...อันคือชาวเวียงบงคม เป็นประณแห่งขานมัลการเกทานแล...ในเมื่อ
 เจ้ากษเสด็จบรรชฌ ใตรมชฌพฤกษไสยาศน์ เมื่อแรกอาทิตย์แสงศรี ในวณพระ
 ราชพิธีการยมงคลนั้น...ข้าเห็นรมชฌพฤกษรัตนพิศาล ทรงตระการกว่าขึ้น...ข้า
 ไหวพระบาททรงกษ แห่งพระศฤกษศ ทศพลบพิตรแล...อันคือข้าไหวพระบาทล่ายอง
 เปนคำรบสองแห่งชา ถวนหนานาสิสรเรสุย เมอลอกฤษสุกว่าขึ้นแล...ในกาล
 คุรบคอันว่าข้าเห็นอัศจรรย์ แดกอนนั้นนบหอนเห็น แลมาเห็นเป็นปรากฏคองนี้...
 ข้าไหวพระบาท แห่งพระสมภวานารถนายกแล...อันคือข้าเคารพควยงาม ถวน
 ถึงสามแห่งชา หุกทวพ้ออัศจรรย์ โสคแล...

(กัณฑ์ศพพร หน้า 5-6)

5.8.1.3 พร 10 ประการที่พระอินทร์ให้แก่พระนาง

สปรรรษคี

...บพิตรในเมืองขำทรงครุรรภ์ ในเมืองมรรตุมมานุชยนัน...จงอรรฎางคชรบุฏย
เอัวร์คราบรางชางคนแנגเทอญ...มีทางทองสรแพบ อรรแถงแนบนอยงามแ่งนน
...อันรยบเพ็ยงเกาทันช้ พระพิศวกรรมรงงเรุชแล...สองนมแจกเจลาตุเอง
อยาคลอยเคลงคลุาทรวงทาวนน...บพิตรอันวาเกษาเสวทร ศิโรเพศอยามีหนึ่ง
เลย...บพิตรอันวาฐลีเวยง อยาคีคองค้โอภาสนี้...

(กัณฑ์ศพร หน้า 19)

5.8.1.4 พระเวสสันดรประสูติแล้วตรัสได้ทันที

...อันว่าพระมหาสัตว์เมื่อออกจากครุรรภ์พระมาคา ก็ทอคในยนาสิมพลัน...ก็
เหยียดพระหัตถ์ ก็ตรัสพระวาจา...ชวแศพระมาคา ทรัพย์อันใดมีมา ชวาจะขอให้
ทานบักนี้ จงพลัน...อันว่าพระมาคาเจ้า จึงหยิบเอาทรัพย์พันตำลึง ให้ถึงมือเมื่อ
นั้น...

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 27)

5.8.1.5 แม่ช้างพาลูกช้างชื่อช้างปัจจัยนาคเหาะมาใน
ท้องฟ้า "ในเมื่อวันพระโพธิสัตว์ ออกจากครุรรภ์พระมารดา ยังมีแม่ช้างตัวหนึ่งพลัน พา
เอาลูกนั้นมา โดยเวทนามินาน กับประดิษฐานไว้ในโรงอันเป็นมงคล"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 28)

5.8.1.6 แฉนดินแยกออกขนาดเท่ารถ แล้วหมุนให้
พระเวสสันดรได้ทอดพระเนตรพระนครเป็นครั้งสุดท้าย

...พระออกจากวงชย ขอาลัยสองทรงชย เพื่อผินรดคูเมืองแ่งตนัน...ใน
ป่างนนอันวาพสุชาติเรก แจกคยงแศทานทาว ก็รารวะแ่งใหม่มินาน ภูยประมาณ
ที่เทารถ...ก็ปรากฏกลจักรณงง หยนให้หนายานยงงทยอมูเมือง แ่งนน...
จึงพระหนอโลกนาค ก็เมอลนิวาศนวรสถาน เจ้าจอมปรกตหงสองในเมืองนน...

(กัณฑ์ทานกัณฑ์ หน้า 86)

5.8.1.7 แฉนคินไหว 4 ครั้งเมื่อพระเวสสันดรทรงคิดว่าจะบำเพ็ญทานบารมี เมื่อพระราชทานช้างปัจจัยนาค สองกุมารและพระนางมัทรี และอีก 2 ครั้งเมื่ออภิษัตริย์ทั้ง 6 องค์พบกัน

5.8.1.7.1 "ในเมื่อพระแพศยันดรจินตนาในใจ ก็บันดาลไหวหวันโดยสำคัญมี พระมหาบัถพีคล ก็รณรงค์กองโกญจนาท พระสุเมธูราชก็หวาคไหว เมื่อท้าวไทษจินตนาคังนั้น"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 29)

5.8.1.7.2 "เมื่อบรมไทษเบศร์แพศยันดรมาประสาทปถยนาทบรรพรพราหมณกัพาเอาภุญชร จรจากนครเซตุครัน...ให้บังเกิดสยของพองทุกเส้นขน ทั้งพสุชาคคกัรณรงค์ กีกกองโกญจนาท พระสุเมธูราชก็หวันไหว"

(กัณฑ์หิมพานต์ หน้า 33)

5.8.1.7.3 "ธกัคังงปริณิธานปราถนา แก่สรรเพชคาชาณยกโยค อนนจะไให้บทโมกษนฤพานันน...ธกัหล่อน้ำทักษิโหนท ตกลงมาค้วยดีในธรณีคณันน...ธกัให้แฉนคินจันจล ทววมณฑลจักรวาท ธกัให้สองสาร¹ แก่พราหมณันน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 202)

5.8.1.7.4 "ในเมื่อชให้พระมัทรีเปันทานทัวจักรพาทพิงกฉักว่าขึ้นแล...แม่มนุษยคินเตน ก็มาเส้นสแลงหัว โสคแล...ในเมื่อไให้ชประสาท เมียรักราชเปันทานน...แฉนคินคานไหวหวัน รณรงค์กองปรันประคิรพยทัวแล"

(กัณฑ์สิกรบรรพ หน้า 271)

5.8.1.7.5 "อันวามหาปรีถิพีนณไทเห็นแฉนณเทศมณฑล...คุดครวีไหวหวันนปนนไปมาเมื่อนัน...อันวามหาพิศาลสมุทยุคเปนคสันคีนคี่พองฟุ้งฝัดฝ่งง คองจะคี่ทวงทหาย รำรักราชทังงหลายสลบแล"

(กัณฑ์ขัทธิยบรรพ หน้า 330)

¹ หมายถึง สองกุมาร.

5.8.1.7.6 "อันว่าเทพยดาอศุขยเดช อนัน
อยู่ในเขาหิมเวศวงกฏนั้น...ก็บนนภานนเลงเครื่องคฤถัน สรพันทวทุกพายมเทศแล...
จบจักรวาลไหวทวนน ดินฟ้าพะพนนปนนปานไกวกว่าชั้นแล"

(กัณฑ์ชคียบรรพ หน้า 332)

5.8.1.8 ลมพายุกัดแรง เสียงบันลือตลอดถึงสวรรค์ชั้น
พรหมเมื่อพระเวสสันดรไคพระราชทานสองกุมารให้แกชชก

...อันว่าพระสัพพัญญูญาณไค อนนองค์อภิญญาไตรยสมมพุทธพจน์ โพธิสัตว์ประสงค
แสงสว่าง...ซึ่งพระสัพพัญญูญาณมนน มนัสอนนมงถวิล...ในเมื่อปางบิณปิโยรส-
กฤตยางคจรคจอมขวัญ...อันว่าพระเพศุยันครคาศ ทรงพระประฐานทศธรรมิก แก
ชชกพรหมณิกนิราชทาว...ยงงพหลคาวคินคแคน โดยตลอดแลนหลงสมุท วาคา
พฤษเชอเรืองแรง สเทือนสทวนแทงถึงพรหม เสียงสัทรงมบันคาลแล...ก็เกอคการ
เอกโกลาหลสทสาของเกษ กวยทานอุคเมศ โสคแล...

(กัณฑ์ตรี หน้า 233)

5.8.1.9 เทพยดามาปกป้องรักษาสองกุมารในป่า

...อันว่าเทพบุตรคนหนึ่ง จึงนุถมิตรบิคเพศมา คัจพระมหากษัตริย์นนั้น...อันว่า
เทพธิดาคองคหนึ่งคพิเศษ ก็มาควยเพศอนนเป็นเจากคคิมทรี โสคแล...ก็มาสาราย
ราชกุมารทงงสอง จากจำนำจ่านองพรหมณนนั้น...ก็นคพนนคคนคินมือสองก่าพร
าที่เมคยอมลาพรหมณคคณน...ก็ให้สองเอารุสสระสรง เสรีจสมลงกฏวิญชค
แล...ก็ให้สองราชกุมาร เสวยอาหารอนนทพนน...ก็ให้สองกษัตริย์ไสยาคน ใน
เห็น้อาคนอนรรช อนนนิรมิตมาแตสวรรค โสคแล...

(กัณฑ์มหाराช หน้า 283-284)

5.8.1.10 พระอินทร์เนรมิตกายเป็นพราหมณ์มาทูลขอ
พระนางมัทรีจากพระเวสสันดร

...อันว่าจอมสวรรค์ฟอกฟ้า ถ้วนหน้าเรียกพันตา...ท้าวชอาไตรยแกพนนแสง
สุคัจครแลงเลอเวทาศ...ชก็แลงปุระกาศให้เหนองค...คูนยงคโอภาช
คอรุณราชทงสอง...เมอรองรองคารุงมุงคทา...พลิกหนาเพศมาเป็นพราหม
เสงี่ยมสารงาม กวาชั้นแล...

(กัณฑ์สักรบรรพ หน้า 266)

5.8.1.11 ท่าฝนแก้ว 7 ประการ

...อันว่าท้าวพนนตา...ยงงพรุขรชารา มหาสุปัดพิชรัตนทองหลาย...
อินทรีก็ฉายใ้ทกเทศมตรบัค...หนาวงกษัตริย์เมืองบูรพมุลมาก...ปลากบัคจิม
ทิศหายคลวง...แหงวงงหลวงเรือพระราช เกาแก้วสาคเปนเปลว...พอพยงเอว
อรรฆางค...ก็วางใ้ทกใ้หลคคักลงมา...

(กัณฑ์ครกัณฑ์ หน้า 358)

สิ่งอัศจรรย์ที่ปรากฏขึ้น ๗ ประการนี้ทำให้เกิดความประหลาดใจ ความ
สงสัยสนเทห์ เพราะเป็นเหตุการณ์ที่ไม่ได้เกิดโดยธรรมดาทั่ว ๆ ไป แม้แต่ในมหาชาติ
คำหลวง สิ่งอัศจรรย์เหล่านี้จะปรากฏขึ้นเมื่อมีเหตุการณ์สำคัญ ๆ ไม่ใช่เกิดขึ้นตามปกติ

5.8.2 อัศจรรย์ที่เกิดจากความสุข ความพอใจ หรือความยินดี (นั้นชนะ)

5.8.2.1 พระนางมัทรีทรงโสมนัสเมื่อทรงทราบจากพระ
ราชสวามีว่า พระองค์ได้พระราชทานสองกุมารให้แก่ชุกไปเพื่อหวังพระโพธิญาณ
"ข้าแต่พระองค์ทรงสรรพลักษณ์ ปางพระจอมจักรบรียาคทาน...สงยตลอดคเมืองอมรมีนมโทรนพ
จนภักคภพพรหมาน...ทงแสงสายอสุณีการ กำเรบรอบจักรพาพนันแล"

(กัณฑ์มัทรี หน้า 261)

5.8.2.2 กษัตริย์ทั้ง 6 องค์ทรงพบกัน ต่างก็ดีพระทัยมาก
จนกระทั่งถึงแก่วิสัญญาภาพทุกพระองค์ เหลาอาหารในกองทัพและไพรพลทั้งหญิงและชาย เห็น
คั้งนั้นก็ทกใจพลอยรองใ้ทกถึงเกลือกจนกระทั่งสลบไปควย รอนถึงพระอินทรต้องบันดาลใ้
ฝนโบกขรพรรษตกลงจึงใ้ทกษัตริย์ทงหลายพนใ้คพระสติ

5.8.2.2.1

...แม้อันว่าพระเพศยันครชิบคี่...ครันนกุมารกุมาริทรามรักราช ท้าวชบอาจูด
อูาคูไรโคเลออยู่...ทกขกำเคาคาลสุ่ม รุมอรารนทคเททรวงสลคสลบลง ในที่
นูนน...แม้อันว่าทวิยราชา คี่องคบัคราชาธิราชมาคुरुงค...ทรวงกรรแสงสาหศรทคทหาย
ท้าวทคกายทคคลง สลคแล...

(กัณฑ์ชคิยบรรพ หน้า 329)

5.8.2.2.2

...อันว่าหมู่สหชาติโยธาทั้งหกหมู่ขึ้นตระหนก ต่างตีกรำรำรักษา กลิ้งเกลือก
กลาคกลางคืน บนนาคาลพุดพทุไพโรแดนาย ขวัญแลหญิงหงงหลายทงงปวงโสด...
เหินหกกระษัตริย์ทรงโรทรองรำไร ขอนขับไปเมื่อนน... บมิจูกถนนกรรณา ฝ่าย
นำตาโสดกานนค หุมเทงตนตระควาคินสิ้นสมถคี เสพพิสัณญูภาพทงงของ โสดแล...

(กัณฑ์ชัฎยบรรพ หน้า 329-330)

อนุภาวะ หรือการทำท่าทางของอัทฤตรสนั้นขึ้นอยู่กับคำพูด หรือกิจการซึ่ง
ประกอบด้วยความหมายเป็นพิเศษยิ่ง เช่นสิ่งอัศจรรย์ทั้งหลาย ในมหาชาติคำหลวงมีสิ่ง
อัศจรรย์ปรากฏขึ้นหลายประการดังที่กล่าวแล้ว

วชิการี หรือเหตุอุกตชนสงเสริม ในมหาชาติคำหลวงนั้น บุคคลในเรื่องมี
แต่อาการสลับเท่านั้นไม่ถึงกับตายหรือพินาศเหมือนกับวชิการีของรสนี้ในนาฏยศาสตร์ของ
ภรตมุนี

อัทฤตรสนี้เป็นรสที่คล้ายกับบรรณดลางการชนิดหนึ่งคือ "อติศยะ" อลังการ
ชนิดนี้เป็นการกล่าวเกินจริง เพราะการกล่าวเกินจริงย่อมทำให้ผู้ฟังเกิดความประหลาด
ใจ สงสัยสันทะในคำกล่าวนั้น ๆ

5.9 ศานตรส

ศานตรส คือรสสงบ มีความสงบ (ศม) เป็นสถायิภาวะ เป็นไปในโมกษ
(ความหลุดพ้น) ในมหาชาติคำหลวงมีรสนี้อยู่ตลอดทั้งเรื่อง เพราะศานตรสนี้เปรียบ
เสมือนกับหัวใจของเรื่องนี้ ดังที่กล่าวแล้วแต่ตอนต้นว่ามหาชาติคำหลวงนี้ได้เนื้อเรื่องมา
จากชาดกเรื่องสุดท้ายคือเรื่องที่ 547 ของนิบาตชาดก ชื่อเวสสันดรชาดก เป็นชาดกที่
ปรากฏในพระไตรปิฎก จุดประสงค์ของการแต่งนั้นก็เพื่อจะเป็นอุทานให้พระภิกษุได้
แนวทางในการบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ เช่นในเรื่องนี้มุ่งสอนเรื่องการทำเพ็ญทานบารมีเป็น
ประการสำคัญ แต่ที่จริงแล้วในชาดกเรื่องนี้ได้รวมทศบารมีไว้อย่างพร้อมมูล การที่
พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีมาโดยตลอดก็เพื่อหวังพระโพธิญาณ และความหลุดพ้น
จากวิภูสงสารที่เรียกว่า นิพพาน

วิภาวะหรือเหตุการณ์ที่ปรากฏของศาสนครสนี้ ใ้แก่ความรู้งริงอันถ่องแท้ ความปราศจากราคะและความบริสุทธิ์ในจิตเป็นต้น คังนั้นศาสนครสจึงประกอบด้วยความ ตั้งมั่นแห่งใจที่กั้นกระแสดอินทรีย์รับรู (ญาเณทรีย) อันไคแก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ กั้นอินทรีย์ทำงาน (กรรเมนทรีย) อันไคแก่ มือ เท้า ปาก หอง และอวัยวะสัมผัส เพื่อความสุขและประโยชน์แกสัตว์โลกทั้งปวง คังเช่นในมหาชาติคำหลวงนี้พระเวสสันดร ทรงบำเพ็ญทานบารมีเพื่อทรงหวังว่าจะไคสำเร็จพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ อันไคแก่ ความรู้งริงอันถ่องแท้ พระองค์ทรงตัดราคะทั้งปวงไค และทรงมีดวงจิตอันบริสุทธิ์ เมื่อ พระองค์ทรงตั้งพระทัยแน่วแนเช่นนี้ พระองค์จึงทรงมีพระทัยตั้งมั่นที่กั้นกระแสดอินทรีย์รับรู พระองค์ไม่ทรงปรารถนาสิ่งไคเลยแมแต่อวัยวะต่าง ๆ ไม่เฉพาะแต่ ตา หู จมูก ลิ้น กายเท่านั้น แมแต่พระหทัยหรือพระชนมชีพก็พระราชทานให้ไค ทรงตั้งพระทัยว่าหาก ผู้ไคมาขอพระหทัย พระเนตรทั้งสองก็จะพระราชทานให้ แมว่าจะขอพระองค์ไปเป็นทาส พระองค์ก็จะไป นอกจากนี้ยังต้องทรงตั้งพระทัยมั่นที่จะกั้นกระแสดแห่งอินทรีย์ทำงาน พระองค์ก็ต้องทรงออกกลิ่นทั้งทางพระวรกายและทางพระหทัยด้วยการเสวยแต่พอด่าง พระชนมชีพ จึงเสวยแต่ผลไม้ และมีไคทรงปฏิบัติพระองค์เช่นสามีภรรยาทั้งหลาย เพราะ พระองค์และพระมเหสีทรงบรรพชาเป็นคาสแล้ว จึงทรงตัดเรื่องทางโลกจนหมดสิ้น ทรงวางพระองค์เฉยที่เรียกว่า อุเบกขา ทรงตั้งพระทัยแน่วแนอยู่แต่ประการเดียวคือ อยากรให้สัตว์โลกทุกชีวิตมีความสุข

5.9.1 เมื่อพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมาร เสด็จ พระราชดำเนินเข้าไปในป่าและมาถึงที่บรรณศาลา พระองค์ไคเปลี่ยนเครื่องทรง ทรง บรรพชาเป็นคาส และทรงตั้งพระทัยว่าจะต้องไคทรงพบความสุขในพระนิพพานให้ไค

...อันว่าพระโพธิสัตว์ ผู้จะหวังตรัสเป็นพระ ชนะแกพลมาร...ซึกมีพระราชโองการ ชินชม... เปนปฐมุดงนี้...ที่แท้อันว่าบรรพชิต ทรงพิริยสิทธิสมมาธิ... แลดูแกลง ปราดนวลแล้ว แฉวมุทิตุโชนนทุกข...โอเป็นสุขหนักหนา...หาสุขอันอื่นจะเปรียบ ปานมิไคเท่า เวณไวแต่สุขในนฤพาน เมื่อไคดูไคตรัสแกสรรเพ็ชควาญาณ ก็จจะจุลาภ แล...ซึกเสด็จขึ้นเหนือปางพนภูมิจึงกรม ชมที่จะภาวนาภิณกรรมนมน...ซึกจึง กรมไปมา ตั้งแอกรรคตัจิตรทุกเมื่อแล...

5.9.2 ในบริเวณพระอารามประมาณสามโยชน์ สัตว์เคี้ยว जानทุกตัว เป็นมิตรกันหมด เพราะพระองค์ทรงภาวนาพรหมวิหาร 4 อยู่เสมอ "อันว่าสัตว์เคี้ยว जानอันมีในสถานสามโยชน์ ก็ยงบงกเกิดมโนทย ไมตรีแก่กันไปมา เหตุอาณูภาพภาวนาจตุรพรหมวิหาร แห่งพระผู้มีสมภารบพิตรนั้น"

(กัณฑ์วนประเวศน์ หน้า 115)

5.9.3 พระวิษณุกรรมได้เนรมิตบรรณศาลาขึ้น 2 หลัง เมื่อทั้งสี่พระองค์เสด็จมาถึง พระเวสสันดร ประทับในบรรณศาลาหลังหนึ่ง ส่วนพระนางมัทรีและสองกุมาร ประทับอีกหลังหนึ่ง ทั้งสี่พระองค์ได้ทรงบรรพชาเป็นคาสและคาสินี ทั้งสองพระองค์ไม่ได้อรงเกี่ยวของกันเลย พระองค์ได้ทรงห้ามพระนางมัทรีไม่ให้เสด็จมาหาพระองค์ แต่ตอนใกล้รุ่งของวันที่ชูชกจะมาขอสองกุมาร พระนางมัทรีได้ทรงพระสุบินร้าย จึงเสด็จไปเคาะประตูบรรณศาลา เพื่อจะทูลขอให้พระเวสสันดรทรงทำนายน พระเวสสันดรตรัสว่า คึกคึกเช่นนี้ พระนางมัทรีมาเคาะประตูเช่นนี้มีบังควร

...คุกรเจ้ามัทรี จำเคิมแต่นี้ไป อันว่าเราอาไศรยแก่บรพชิตอันออกฤษฐ์สัญญา บมีจุลาจลส์กตั้งเลย... ชื่อว่าวรณิคายอมไหแปนุคีสวิบัติ แกนจะครองบรพชิตมิตุตาภาวนา แห่งบรพชากกรรมนณ... จำเคิมแต่นี้ไปจงเจ้าอโยไคลคลา มาสู่คูไชการสถานสำนึ่งพิน... อันนางพระญา ก็รับพระภคณฎีกากำหนด แห่งพระคาสทวาสาธุแฉ...

(กัณฑ์วนประเวศน์ หน้า 115)

5.9.4 พระเวสสันดรทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ที่จะทรงบำเพ็ญทานบกรมี เพื่อจะตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า

...อันว่าท้าวชฎจะหวังแปนพระพุทธร ในบุรีสุทธรหนอใช่... ก็บมีรูไรรูรอย กับมีรูถอยรูด... แฉภพระบุศควยพระทาน ไหควยหาญโจมจาย ไหควยงายบมีคิค... เนานองนิตยทุกเมื่อ เพื่อถาแลวาคงนณ... เหตุขหมนนหมนกรุณา...

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 190)

5.9.5 สองกุมารเสด็จหนีลงไปซ่อนในสระบัว พระราชมบิดาทองตรีศ
เรียกอยู่เป็นนาน ทั้งสององค์ก็ไม่ได้เสด็จขึ้นมา จนกระทั่งพระเวสสันดรทองตรีศเปรียบ
เทียบว่า สองกุมารนั้นเปรียบเสมือนเรือที่จะพาพระองค์เสด็จข้ามมหาสมุทร ซึ่งเปรียบ
ได้กับวิญญูสงสารไปสู่ฝั่งเมืองแห่งความหลุดพ้น คือนิพพาน สองกุมารจึงยอมเสด็จขึ้นจาก
สระนั้น

5.9.5.1 "อันว่าสองเจ้าหนอนงเยาว์ จงมาเป็นส่เภาแกพอ
เทอญ...อนนบมิรุกโคลงรุกลอง ช้ข้ามของสงสารเสมอสมุทรนน...อนนอาจเอาพอไป
ยงงนฤพานนครที่พนชาติขรามรณานฤทกชนน"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 198)

5.9.5.2

"สองเจ้าแพงเกตรา แกพอจะปราถนาเป็นพระพุทชนน...พยงแผนคินบทรอาล
ข้ามสงสารเสมอ อรรณพนน...พอจะข้ามจากขรามรณชาติ ควอำนาจท่านสอง
กษัตริ...พอจะยอสรรคมนุษย์โลกย สุตไมกษนฤพาน แลนาเจ้า"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 199-200)

5.9.6 เมื่อสองกุมารเสด็จขึ้นมาจากสระบัวแล้ว พระเวสสันดรได้
ตรัสปลอบสองกุมารว่า การที่พระองค์พระราชทานสองกุมารให้แกชุกไปนั้น เพื่อเป็นการ
บำเพ็ญทาน และพระองค์ก็ทรงได้รับกุศลจากการบำเพ็ญทานนั้น เพื่อไปสู่พระนิพพาน
"คุณรเจ้าชาติมีรุฎา สวภาพทฤทยแหงพอ อนนใครเกือกอกกัทาน อนนเป็นการยกุศลนน
...จงเจ้าให้อัทยาศรัยพอลุเสด็จ อนนจะเปนนำเห็นจนฤพาน พันสงสารภพนี้เจ้า"

(กัณฑ์กุมารบรรพ หน้า 200)

5.9.7 เมื่อพระเวสสันดรทรงปลอบประโลมสองกุมารแล้ว ก็ทรงนำ
สองกุมารมาที่อาศรมเพื่อยกให้แกชุก

... ธกั๋ท่ายกัฎุท็อนนเต้มคัวยน้ำทักมิโถทก ยกขอมามาเมื่อุนน... คูกรพราหมณ์จ้งอย่า
ชามแลมวู นั้ทวัน... ธกั๋ทงงปรณัชานปุร่าถนา แกสรรเพชคาชาถยกโยค
อนนุจะโหมทโหมกษนถพานน... ธกั๋ทลอนน้ำทักมิโถทก ตกลงมาคายดี ในธรณั
คณน...

(กัณฑ์กุมารบรพ หน้า 204)

5.9.8 พระเวสสันดรทรวัดแกชุกกว่า พระองค์ทรงรักพระสรรเพชฌุ-
คาญาถ ไม่นอยไปกว่าทรงรักสองกุมาร แต่ท็พระร่าชานสองกุมารให้แกชุกไป กั้เพือ
จะเอาประโยชนัจากพระสรรเพชฌุคาญานั้มา เป็นประโยชนัที่จจะชวยสัตว์โลกให้พ้นจาก
ทุกขั แสดงว่าพระองค์ทรงรักมนุษย์โลกมากกว่า ทรงเสี้ยสละประโยชนัส่วนน้อยเพือ
ประโยชนัส่วนใหญ่

... คูกรชั้ชุกกาจารย์ อันว่าสรรเพชคาชาถนั้เป็นทักุ์แห่งกุนักในสงสูร มีประมาณ
บุญอย ไครอยเทาพนนแสนทวี่ กวูสองกุมารกุมารกุนั้แล... อันวากุ์โหราชกุมาร
ทงสอง ปองเป้นทวนแกพราหมณูตึ้นโจอ เพือประโยชนัแกสรรเพชคาชาถ อนน
จะเอาสัตว์สงสาร พนจากทุกชนน...

(กัณฑ์กุมารบรพ หน้า 205)

5.9.9 พระเวสสันดรทรวร่าฟั้งถั้งประเพณัของพระโพธิสัตว์ในสมัย
กอนันนัว่า พระโพธิสัตว์องค์กอน ๆ มิไค้บริจาดทานอันยั้งใหญ่ที่เรยกว่า เบญจมหาวริจาด
จั้งมิไค้เป็นพระพุททเจ้า ส่วนพระองค์นั้ไค้ทรงบริจาดครบทุกประการ
"แม้โพธิสัตว์ทงหลาย บมิไค้ไค้หมหาปริตยาดทานห้าปรการ นั้วได้... แลจะไค้เป้นพระ
พุททอุคคมเสร์จ สรรเพชฌุชาถ กบหอนมีมานในโลกนั้... พนกุนั้กั้เข้าในแลว้กั้แห่งพระ
โพธิอนนอุบัตัทงหลาย แตกอนนน"

(กัณฑ์กุมารบรพ หน้า 220)

5.9.10 พระเวสสันดรทรวปลอบพระนางมัทรีให้ทรงคลายทุกขั
ที่ทรงทรวว่าพระองค์ไค้พระร่าชานสองกุมารให้แกชุกไปนั้ และทรงขอให้พระ
มเหสีทรงอนุโหมทนากับบุตรทานครั้งนั้คัวย

5.9.10.1 "คุณกรเจ้ามัทรี ออย่าทุกขทวีแสนโศก นักเลอย...
บนนเทาทุเลารักพระลูกลง จงเห็นแก่อาคมประสงคัสัพัญญุตญาณ"
(กัณฑ์มัทรี หน้า 259)

5.9.10.2

... หนึ่งสวัญญาณทรัพย์อนนโคโดยยั้งบุตรภรรยา... อวิญญาณกทรัพย์นัยค้วยเข้าเปลือก
แลูเขาสาร... อยางพระโพธิสมภาร เปนทางสัปรุข ตามพระพุทฺธประเพณี...
เมวมนุษยกปนาจางง ขอสิ่งประสงคประสาททาน... อาแมงมีนหันตปริกาลคูประโยชน
นบนแล... เจาจงอนุโมทนปิยบุตร อนนเปนมงกุฎบารมี...
(กัณฑ์มัทรี หน้า 260)

5.9.11 พระนางมัทรีก็ครัสอนุโมทนา "ขอยขออนุโมทนา... ซึ่งพระ
ปิยบุตรบริจาค... แห่งพระบรมสาถยาภินิหาร... ซึ่งพระบรมทานอนนอุคม... ให้แล้วปสนาการ
เพิ่มดวงพระทานบารมี โสคแล... พระไทยทำทานถองทวี คุณทางที่จะบำเพ็ญพระโพธิญาณ นันนแล"
(กัณฑ์มัทรี หน้า 260)

5.9.12 พระเวสสันดรตรัสแก่อินทร์พรหมณ์เกี่ยวกับการให้ทานว่า
เป็นสิ่งที่ผู้หวังจะเป็นพระพุทฺธเจ้าคองกระทำ

5.9.12.1

... อูนว่าทาวัธธุจะหวังเปนพระพุทฺธ ใจบริสุทธิ์ทหนอไท... กับมิรูโรรุรุอย กับมิรู
ถอยรุถค แลภาปุระยศควยพระทาน ไหควยหาญโจมจาย ไหควยงายบมิคิค...
เนาอนนิตยทุกเมื่อ เพื่อดาแลวาคงนัน... เหตุหมันหมันกรรณา...¹
(กัณฑ์สักรบรพ หน้า 270)

5.9.12.2 "คุณกรพถณาจารียใจจำเริญ อรสเทอนทวยลออ
ยอมนึงภอจิตรเห่า แตบเทาควงสรอยสรัพ ไครอยเทาแสนสวรแลว... แตตุร่ารักพระโพธิญาณ
เหตุการณโสคจงเจาจะใจ อำนวยให้แท้ที่รัก เปนบรมรัฐอัคคทาน คองนี้"
(กัณฑ์สักรบรพ หน้า 272)

¹ ตัวอย่างนี้ซ้ำกันกับข้อความในกัณฑ์กุมารบรพ หน้า 190.

5.9.12.3

... ส่วนสองตรุณ้อยหน่อทั้งคู่ เป็นที่ชื่นชื่นจิตของท่านแล... โฉมนางผู้เพื่อนลำเค็ญ
 เทียบยอมเป็นที่รักท่านไซ... แต่ครุรำรักพระโพธิญาณ ยกยอกเขวาวไยค อันจะไค
 บัทโมกษณฤพานั้นแล... เหตุการณ์นั้นโศกจงเงาะใจ อำนวยไให้แทที่รักเป็นบรม
 ทานโศค...

(กัณฑ์ลักักรบรรพ หน้า 272-273)

5.9.13 พระเวสสันดรรับสั่งกับเหล่าอำมาตย์ และทหารในกองทัพ
 ที่เดินทัพมารับเสด็จกลับพระนครว่า อาศรมของพระองค์นี้เป็นที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญทาน
 "อันว่าสถานอวาสนี้ เป็นที่กู่ทำศรมณธรรม คิคคีนวันจรหล้า ไค้เก้าเดือนลิมหาคามี
 ประมาณ ก็เป็นสถานแผ่นดินจินจล เมื่อกุกยกยอกทศพลมารมี แล้กุกให้พระราชกุมารกุมารี
 อีกร่วมทั้งไเป็นทาน เพอสมสมการที่จะเป็นพระพุทโเจ้านน"

(กัณฑ์นครกัณฑ์ หน้า 339)

5.9.14 สัตว์ทั้งหลายในป่าไม่มีการป่วยไข้ ทุกตัวมีแต่ความสุข เพราะ
 พระบารมีของพระเวสสันดร "อันว่าสัตว์ทั้งหลาย หมายเป็นต้นว่าคชสีห์ หมีแรคแดนผาด
 ผก กับค้วยพนพิทคอนนอาก็มิไค้พาชพาธา ประชาชนคนผู้หนึ่ง ซึ่งมาในหิมพานต์ ค้วยบุญญา
 ธิการเคชะ ชดูจะไค้ตรัสเป็นพระพุทโ ในโลกยนี้"

(กัณฑ์นครกัณฑ์ หน้า 349)

5.9.15 พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทั้งศีลและทานอยู่เสมอ "ในเมื่อพระ
 แพศย์ันครนรนาถนายก... เป็นชนทายกภูมิบาล สร้างศีลทานบริสุทธี... แก่ผู้มมุนษยผู้ก่อ
 เข้ามารอบมิชาค"

(กัณฑ์นครกัณฑ์ หน้า 356)

5.9.16 พระเวสสันดรตรัสสั่งสอนแก่เหล่าอำมาตย์ให้ปล่อยสัตว์
 ทั้งหมด อย่ากักขังไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแมว เพราะการผูกกักขังสัตว์นั้นเป็นบาป

... อันว่าท้าวผู้สงสร เพชฌุศรีเวศย์ันครราช... ท้าวชก็ให้ปล่อยปลาสุ สบ
 สัตวชาที่ทงหลาย... อนนมิบังควรคืออิฬาร สัตวสงสรบ่าโนจ ดงนน...

จากกรจรมันนจำจง อย่าให้สัตว์ทั้งของเพทนา... ด้วยบุญญาภพพระแพศยันคร
ลูกไท ชนุจะโคตรัสเปนพระพุทเจ้าในโลกนีนี...

(กัมขัณครกัมท หน้า 357)

ตัวอย่างทั้ง 16 ข้อที่ยกมาเกี่ยวกับศาสนรสจากมหาชาติคำหลวงนี้ จะเห็นได้
ว่าเหตุการณ์ที่ปรากฏนั้นประกอบด้วยความจริงอันถ่องแท้ อันได้แก่พระอนุตรสัมมา-
สัมโพธิญาณ ซึ่งในตำราวิทยาศาสตร์ของภทมนีเรียกว่า ศักตญาณ ส่วนใหญ่จะกล่าวถึง
พระเวสสันดรว่าทรงปรารถนาความสุขอันเป็นเลิศเป็นยอด ได้แก่พระนิพพาน ทรงปรารถนา
เป็นพระพุทเจ้า ทรงปรารถนาพระสัพพัญญูญาณ ดังนั้นพระองค์จึงทรงภาวนาพรหมวิหาร 4
ทรงบำเพ็ญทานบารมี ศีลบารมี และทรงสั่งสอนให้ประชาชนทำแต่ความดี มีใจเมตตา
กรุณาต่อสัตว์โลกทั้งหลาย นอกจากนี้ยังประกอบด้วยความปราศจากราคะหรือไวราระ
พระเวสสันดรทรงบรรพชาเป็นคาส พระองค์ต้องทรงออกกัณทางโลก และต้องทรงทำ
ให้พระหทัยบริสุทธิ์ เมื่ออ่านแล้วจะรู้สึกว้าจิตใจสงบขึ้น ซึ่งตรงตามหัวใจพระพุทศาสนา
ที่ว่า ทำความดี ละความชั่ว และ ทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว

อนุภาวะหรือการทำท่าทาง ผู้แสดงจะต้องมีการบังคับอินทรีย์หรือร่างกาย
เรียกว่ายมะ ได้แก่การบังคับอินทรีย์ทั้ง 5 อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ผู้ทรง
ศีลจะต้องเป็นผู้ที่บังคับตา ลิ้น จมูก หู และกาย ไม่ให้หลงไหลอยู่กับรูป รส กลิ่น เสียง
และสัมผัส การประพฤติตามวินัยเรียกว่า นิยมะ ได้แก่การประพฤติปฏิบัติตามกฎข้อบังคับ
ของผู้ที่ต้องการความสงบ การเพ่งดวงจิตของตนเอง หรือความรู้เกี่ยวกับดวงจิตของคน
หรือเข้าสมาธิเรียกว่าอัชยาตมัชยาน ได้แก่การทำสมาธิให้จิตใจแน่วแน่มั่นเป็นเอกัคตา
ความตั้งใจแน่วแน่มั่นนี้เรียกว่า ชารณา การปฏิบัติในทำนั่งสมาธิเรียกว่า อุปาสนา ได้แก่
ทำนั่งสมาธิของนักบวชทั้งหลายที่จะต้องนั่งด้วยความสำรวม และมีความกรุณาปรานีต่อ
สัตว์ทั้งหลาย ในมหาชาติคำหลวงไม่มีการทำท่าทาง แต่ผู้ฟังหรือผู้อ่านจะวาดภาพขึ้นใน
จิตจากการไค้ฟังการสวดหรือการอ่าน

วยภิจารีหรือเหตุอุคทนนุสงเสริม ได้แก่ความไม่มีศรัทธา หรือไม่แยแสต่อสิ่ง
ใด ๆ ได้แก่การวางเฉยหรืออุเบกขา การนี้ถึงองค์ภาวนาและการตั้งมั่นอยู่ในองค์ภาวนา

ในมหาชาติคำหลวงมีการภาวนาพรหมวิหาร 4 และตั้งมั่นอยู่ในองค์ภาวนานั้น การปฏิบัติในอาศรมธรรมทั้งปวง ซึ่งมีอยู่ 4 ประการ ได้แก่

1. พรหมจारी เป็นนักเรียนพระเวท ผู้ศึกษาปรมัตถ์ ผู้ถือพรตบางอย่าง เช่น เว้นเมถุน เป็นต้น
2. คฤที เป็นคฤหัสถ์ครองเรือน
3. วานปรัสถี เป็นผู้สละบ้านเรือนถ้อยบวชอยู่ในป่า
4. สันยาสี เป็นผู้เสียบสละหมดทุกอย่าง

ผู้ที่แสดงศานตรสนี้จะต้องปฏิบัติตนด้วยการถือพรต หรือประพฤติเยี่ยงพรหม ต้องเป็นผู้สละบ้านเรือนไปถ้อยบวชอยู่ในป่า อีกทั้งเป็นผู้เสียบสละหมดทุกอย่าง พระเวสสันดรทรงปฏิบัติตามนี้ด้วย นอกจากนี้ยังจะต้องมีความสะอาด ไม่ไหวติง และขณลุกด้วยความปีติหรือปลื้มใจในความสงบอย่างยิ่ง

ศานตรสนี้เป็นรสเย็น ๆ เป็นรสบริสุทธิปราศจากรสใด ๆ ปะปนอยู่เลย อาจเรียกว่า รสจืด ก็ได้ รสจืดเป็นรสธรรมคา และเป็นรสพื้นเดิม ไม่เปลี่ยนแปลงเป็นรสอื่นได้ รสจืดชนิดนี้เป็นความจืดที่ชุ่มเย็น ทำให้เกิดความสงบชุ่มชื้น ไม่ใช่รสจืดชนิดที่เรียกว่าจืดไม่เป็นรสเป็นชาติ ดังนั้นศานตรสจึงเป็นปรกติรูป หมายถึงรูปที่เป็นพื้นธรรมคา ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นรูปที่คงที่ ได้แก่ความสงบคือศานตะ ศานตรสหรือรสจืดนี้มีลักษณะเด่น¹ อยู่ 3 ประการ คือ

1. เป็นรสคงตัว
2. เป็นรสที่ไม่ให้โทษ
3. เป็นรสที่ช่วยคลายรสอื่น ๆ ที่มีรสจืด

ศานตรสเป็นรสคงตัว รสคงที่ หรือรสจืด เพราะเป็นรสมาตรฐาน รสจืดนี้เป็นรสที่คงที่หรือคงตัวอยู่เสมอไป ไม่มีมาก ไม่มีน้อย เป็นรสกลาง ๆ อาจจะเรียกว่า

¹ แยม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สุโขธาสดังการ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2512), หน้า 372.

เป็นรสสุกยอด ถ้าเป็นรสอื่น ๆ เช่น เปรี้ยว หวาน เค็ม เบ็ด สามารถเค็มรสให้จัดขึ้น หรือทำให้รสอ่อนลงได้ เช่นเปรี้ยวมาก เปรี้ยวน้อย หวานมาก หวานน้อย เค็มมาก เค็มน้อย เบ็ดมาก เบ็ดน้อย แต่สำหรับรสจืด ไม่มีจืดมาก จืดน้อย เพราะมีอยู่รสเดียว จึงเรียกว่ารสคงที่ หรือรสมาตรฐาน

สาคตรสเป็นรสที่ไม่ให้โทษ รสอื่น ๆ เช่นรสเปรี้ยวจัด หวานจัด เค็มจัดหรือ เบ็ดจัดนั้น รสเปรี้ยวจัดและหวานจัดทำให้แสบคอ รสเค็มทำให้หมากคอ รสเบ็ดทำให้ร้อนปาก แสบท้อง หรือมวนท้องได้ แต่รสจืดไม่ให้โทษอะไรทั้งสิ้น เหมือนกับการดื่มน้ำ น้ำมีรสจืด ไม่ให้โทษ มีแต่ให้คุณ เช่นช่วยในการระบาย การขับถ่ายดี ทำให้ร่างกายชุ่มชื้น และเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ ถ้าหากอดอาหาร ไม่ได้รับประทานสัก 3-4 วันก็ยังไม่เป็นอะไร แต่ออกน้ำเพียงวันเดียวก็แทบจะตายทีเดียว

สาคตรสเป็นรสที่ช่วยคลายรสอื่น ๆ ที่มีรสจัด เช่น รสเปรี้ยวจัด หวานจัด เค็มจัด หรือเบ็ดจัด จะต้องเค็มรสจืดลงไป จึงจะทำให้รับประทานได้ ดังนั้นเมื่อรสจืดหรือสาคตรสเป็นปรกติรูป รสอื่น ๆ อีก 8 รสจึงเป็นวิการรูปหรือวิฤตติรูป หมายถึงรูปที่เปลี่ยนแปลงได้ เช่น รสหวานกลายเป็นรสเปรี้ยว รสเปรี้ยวกลายเป็นรสขม เป็นต้น นั่นคือความรกรกกลายเป็นความเกลียดชัง แล้วกลายเป็นความกลัวหรือความครุร้ายต่อไปได้

ในการวิเคราะห์รสวรรณคดีในมหาชาติคำหลวงนี้ จะเห็นได้ว่า สมุทรรมหรือสาคตรสซึ่งหมายถึงพระนิพพานนั้น เป็นรสสุกยอดของวรรณคดีเรื่องนี้ รสอื่น ๆ อีก 8 รส เป็นแต่เพียงส่วนประกอบที่ทำให้เนื้อเรื่องดำเนินไปเรื่อย ๆ อย่างเข้มข้นเท่านั้น แต่จุดหมายปลายทางของเรื่องนี้ต้องการให้ผู้อ่านได้รับสาคตรสเท่านั้น ดังนั้นภรตมุณีจึงกล่าวว่ารสทั้ง 8 อย่างทุกรสเกิดจากสาคตรสทั้งนั้น ซึ่งเป็นความจริงอย่างยิ่ง

ภาวะหรือสภาพความเป็น มีศกุงการ เป็นต้น อาศัยเหตุการณที่ปรากฏของรสนั้นแล้วเกิดขึ้นจากสาคตรส และเมื่อยังไม่ประสมกับเหตุการณอย่างหนึ่งอย่างใดแล้วก็จะแฝงตัวอยู่ในสาคตรสนั้นเอง สาคตรสเป็นรสจืด ดังนั้นจึงไม่ทุกข์ ไม่สุข ไม่เกลียด ไม่ริษยา มีความสม่ำเสมอต่อสัตว์ทั้งปวง ไม่มียิ่งหย่อนกว่ากันเลย รสนี้จึงเป็นรสที่มีความสุขสุกยอด

ลักษณะพิเศษของรสจีดเป็นคังนี้ จึงเป็นรสที่สำคัญที่สุด เป็นสภาพอันสูงสุด
เช่นพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเรียกว่า สมธรรมชาติ ก็คือศานตะ ซึ่งมี
ความหมายถึงพระนิพพาน คังนั้นศานตรสจึงเป็นรสที่สัคบรมพิงเสพ

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย